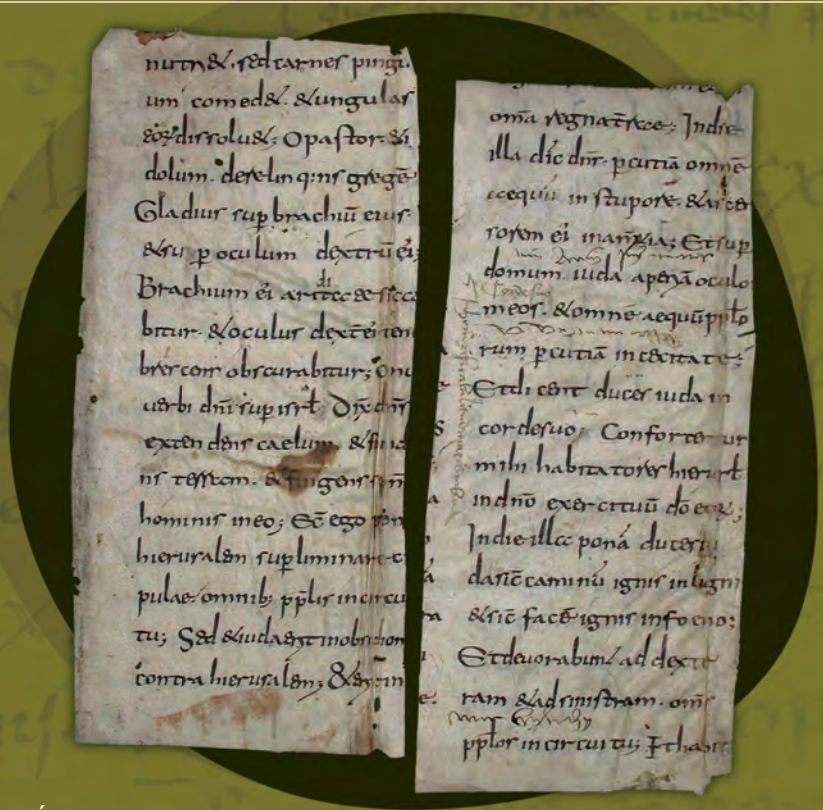
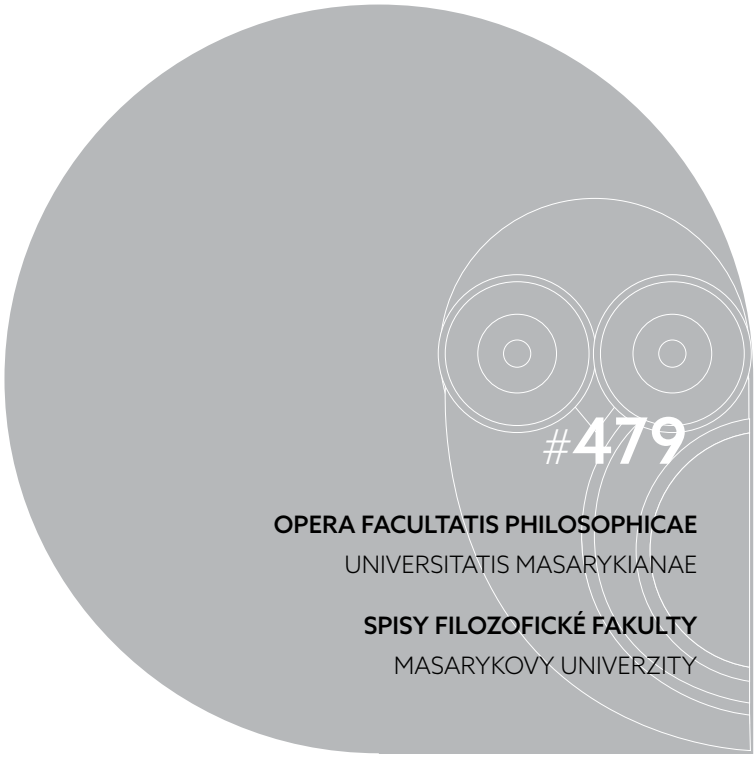
Počátky latinské písemné kultury v českých zemích

Nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě

Dalibor Havel



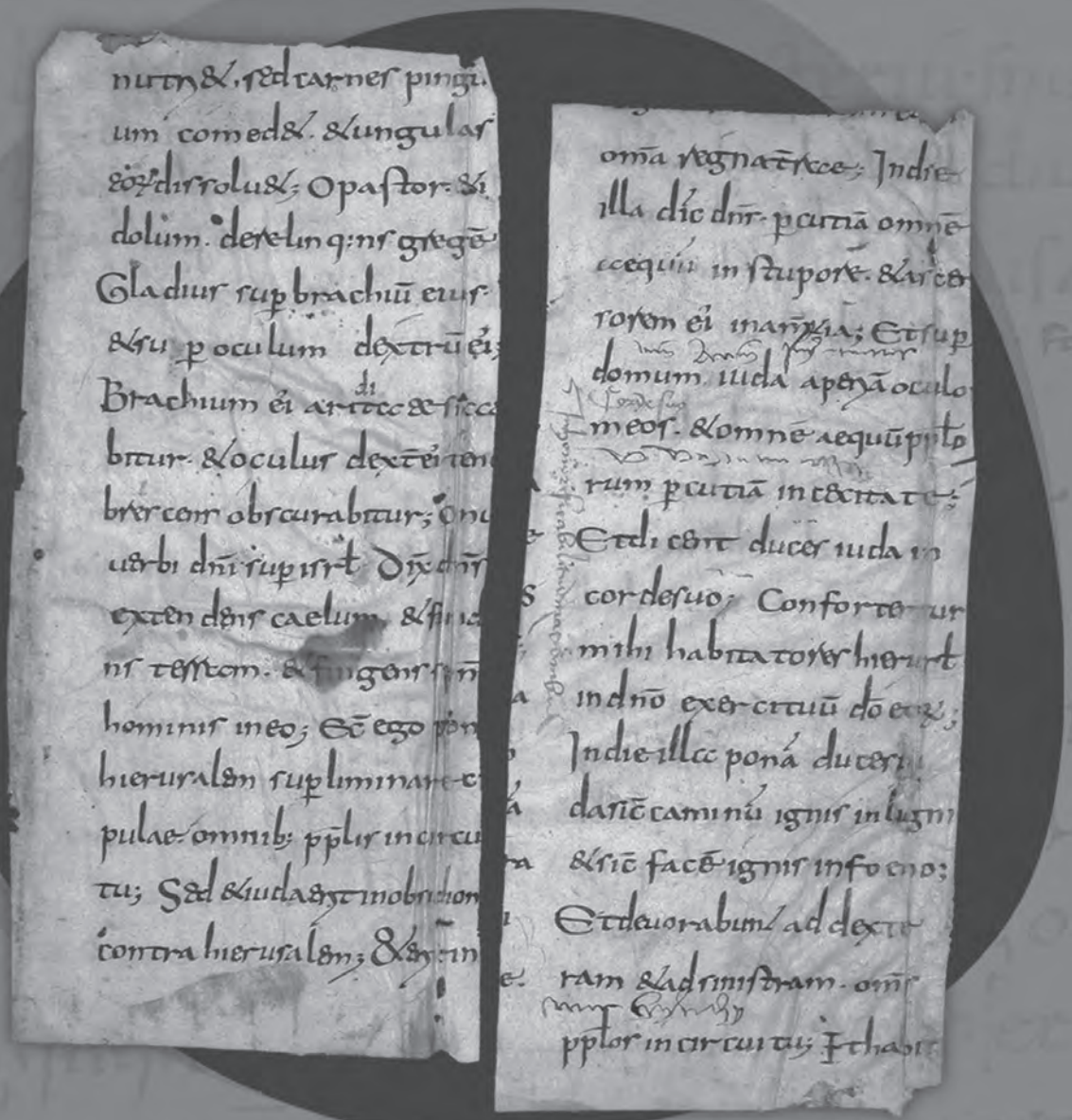
FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA
#479



OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

muni
PRESS



Počátky latinské písemné kultury v českých zemích

Nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě

Dalibor Havel

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA
#479
BRNO 2018

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Havel, Dalibor
Počátky latinské písemné kultury v českých zemích : nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě / Dalibor Havel. – Vydání první. – Brno : Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2018. – 534 stran. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 479)
Anglické resumé
ISBN 978-80-210-8918-1

091"04/14" * 091-021.332 * 091(=124) * 091.2 * 003.343/.344 * 7.022.82.071.3 * 003.072 * (437.3) * (048.8) * (083.82)
– středověké rukopisy – Česko – 9.-12. století
– fragmenty rukopisů – Česko – 9.-12. století
– latinské rukopisy – Česko – 9.-12. století
– pergamenové rukopisy – Česko – 9.-12. století
– latinské písmo – Česko – 9.-12. století
– skriptoria – Česko – 9.-12. století
– paleografie
– monografie
– katalogy

003 – Systémy psaní a písma. Sémiotika (obecně) [11]

Recenzenti: prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc. (Univerzita Karlova)
prof. PhDr. Zdeňka Hledíková, CSc. (Univerzita Karlova)

© 2018 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8918-1
ISBN 978-80-210-8919-8 (online : pdf)
ISSN 1211-3034
https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-8919-2018

OBSAH

PŘEDMLUVA 7

1 ÚVOD 11

2 VÝVOJOVÉ ASPEKTY LATINSKÉHO PÍSMA V IX. AŽ XII. STOLETÍ 23
2.1 „Reforma před reformou“ – skriptoria kláštera Corbie a Laonu 26
2.2 Vrchol karolínské kaligrafie – dvorská škola v Aachen a sv. Martin v Tours 28
2.3 Ostatní západofranské písařské školy 32
2.4 Severoitalské písařské školy 34
2.5 Raetie, okruh Bodamského jezera 35
2.6 Východofranská skriptoria 37
2.7 Latinské písmo v X. a XI. století – nástin 41
2.8 Středovýchodní Evropa na cestě k regionálnímu stylu karolínské minuskuly 46
2.9 Nástin vývoje latinského písma v českých zemích do konce XII. století 48

3 POČÁTKY LATINSKÉ PÍSEMNÉ KULTURY V ČECHÁCH A NA MORAVĚ 53
3.1 Materiálové a metodické předpoklady: pergamenová makulatura 53
3.1.1 Definice zlomku 53
3.1.2 Místa používání pergamenové makulatury 55
3.1.3 Rozsah zlomku 58
3.1.4 Úprava psací plochy 59
3.1.5 Grafický rozbor 62
3.1.6 Kodikologické aspekty 65
3.2 Doklady z období budování prvních církevních struktur 71
3.2.1 Mezibilance 98
3.3 Ostatní rukopisné zlomky IX.–XII. století 100

4 NEJSTARŠÍ PÍSAŘSKÉ ŠKOLY V ČECHÁCH A NA MORAVĚ 373
4.1 Materiálové a metodické předpoklady 373
4.1.1 Existence spolehlivě datovaných, eventuálně provenienčně fixovaných rukopisů . . . 373
4.1.2 Existence spolehlivěji datovatelných rukopisů, případné provenienční příznaky . . . 374
4.1.3 Činnost výrazných písařských individualit, souběh písařské práce, afinity 376
4.1.4 Vztah skriptoria a knihovny 378
4.1.5 Paralelismus knižního a diplomatického písma 380
4.2 Břevnov 381
4.2.1 Mezibilance 405
4.2.2 Celkové shrnutí 422
4.3 Hradisko u Olomouce 431

4.3.1 Celkové shrnutí 459
4.4 Exkurs: K možnostem rekonstrukce prvního ostrovského skriptoria 462

5 ZÁVĚR 473

DOSLOV 479

SUMMARY 481

BIBLIOGRAFIE 487
Zkratky a zkráceně citované edice 487
Prameny 489
Edice 497
Literatura, katalogy a subsidia 498
Internetové zdroje 517

SEZNAM OBRAZOVÝCH PŘÍLOH 519

PŘEDMLUVA

Lapis quem reprobaverunt aedificantes
Factus est in caput anguli
Ps 117,22

Přestože české bádání na poli středověké latinské paleografie a obzvláště kodikologie postoupilo v posledních desetiletích citelně kupředu – je to především zásluhou soustavné moderní katalogizace rukopisných fondů Čech a Moravy, včetně soupisů bohemik v zahraničí – existují stále témata, jejichž řešení vyžaduje nový výzkum, který by byl zaměřen i na prameny doposud stojící spíše stranou zájmu. Jedním z takových témat je studium počátků latinské písemné kultury na našem území. K tomuto studiu se nutně pojí pokusy o identifikaci produkce našich nejstarších skriptorií přemyslovské éry a v obecnější rovině pak otázka charakteru recepce latinského (karolínského) písma a knižní kultury jako takové u nás či otázka adaptace karolínské písemné (zejména liturgické) tradice pro českou, popřípadě moravskou praxi v raném středověku. Absence právě zmíněného pramenného výzkumu nejednou vedla dokonce až k postojům vysloveně skeptickým, jakoby mlha zahalující počátky pronikání latinského písma a písemnictví do českých zemí měla fakticky znemožnit formulaci jakýchkoliv jistějších závěrů vztahujících se k této době a k jejím autenticky dochovaným pramenům.

Práce věnované tomuto časovému horizontu (totiž IX.–XII. století) nelze samozřejmě omezit pouze na analýzu dodnes dochovaných rukopisných celků (ihned podotýkám, že budu-li používat tohoto výrazu pro raně středověké rukopisné památky, činím tak s vědomím, že tyto „celky" dnes setrvávají málokdy ve své původní, „celistvé" podobě); samostatnou, možno říci přímo přednostní pozornost je třeba věnovat materiálu tradičně přehlíženému, totiž latinským rukopisným zlomkům, tj. takovým knižním pozůstatkům, které se zpravidla již v průběhu pozdního středověku staly makulaturou a dochovaly se nadále jen jako součást vazby mladších knih. Rukopisné zlomky mají pro kodikologii hned několik významů: jsou předně svědky pozdně středověké a raně novověké transformace rukou psané produkce do tisků, pomáhají nám dále učinit si alespoň rámcovou představu o původní knižní výbavě té které instituce (tam, kde se

podaří daný zlomek provenienčně lépe fixovat) a jsou rovněž významným pramenem pro výzkum rukopisných deperdit. Ta mají pochopitelně nejmenší vypovídací schopnost, nicméně i knihy dnes nadobro ztracené, ale v minulosti bezpečně existující, byly součástí systému, v němž se pohybovaly knihy dodnes dochované. A tak teprve sloučením všech těchto tří kategorií (dochované rukopisné celky – makulatura – deperdita) získáváme bezpečnější informace o středověké knižní kultuře.

Náležité vědecké zpracování a adekvátní interpretace pergamenové makulatury jsou úkoly, které teprve stojí před námi; nicméně ke zhodnocení rukopisných fragmentů uložených dnes v Čechách či na Moravě a hlásících se svým písmem do období od přelomu VIII./IX. století až po konec století XII. jsem první krok učinil v letech 2003–2005 vyřešením standardního grantu GA ČR č. 404/03/1320 „Zlomky latinských rukopisů v Čechách a na Moravě do XII. století“ a dále ve svých na něj navazujících studiích. S podporou tohoto grantového projektu jsem rovněž podnikl studijní pobyt na rukopisném oddělení Bavorské státní knihovny v Mnichově, kde je uložena pozůstalost Bernharda Bischoffa. Jeho publikované práce k říšským skriptoriím jihovýchodního regionu v období karolínské renesance jsou spolu se studiemi Hartmuta Hoffmanna doposud základním zdrojem informací o charakteru latinského písma před zahájením jeho šíření do oblasti středního Podunají a dále na východ.

V roce 2003 tím byla zahájena soustavná heuristická práce směřující k vytvoření základních materiálových předpokladů pro zpracování témat svrchu naznačených. Vedle mapování raně středověkého fragmentárního rukopisného materiálu jsem rovněž přistoupil ke kompletní revizi veškerých rukopisných bohemik (uložených doma i v zahraničí) z předgotického období, tzn. zhruba do roku 1200. Nová analýza našich nejstarších kodikologických památek se ukázala vskutku nezbytně nutnou, neboť až na nepatrné výjimky byly jednotlivé manuskripty doposud zkoumány a prezentovány bez náležitého kontextuálního studia, často jen v rámci úzce zaměřených dílčích sond. Mnohde zevrubnější rozbor kodikologický i paleografický zcela scházel. V dosavadní literatuře nebyla navíc výjimečná ani stanoviska extrémní, stanoviska svým způsobem opačná k výše zmiňované skepsi, kdy existence jednoho konkrétního a po obsahové stránce bohemikálního kodexu (jako příklad uveďme wolfenbüttelský rukopis Gumpoldovy legendy nebo Vyšehradský kodex) vedla k závěrům o bezpečně prokázaném působení vyspělých domácích písařských (i malířských) škol či alespoň jedné školy již v samých počátcích budování církevních struktur v Čechách.

V této monografii publikuji první ucelenější výsledek svého dosavadního výzkumu. Katalogovou formou podávám reprezentativní výběr našich (tj. na našem území dochovaných) nejstarších latinských rukopisných zlomků a dále sumarizuji základní metodické postupy použitelné při odhalování činnosti českých a mo-

ravských raně středověkých písařských škol. Svým způsobem tak navazuji na zakladatelské práce, které v rovině aplikované pro prostředí olomoucké kapituly za episkopátu Jindřicha Zdíka (1126–1150) uskutečnil Miroslav Flodr a v rovině metodické v souvislosti s přemyslovskou skriptoristikou pak Jiří Pražák. Pomocí kodikologické a paleografické analýzy odhaluji stopy, jež v rukopisném materiálu zanechalo prostředí Pražského kostela s kapitulou, a to již v raném XI. století – zdejší kapitulní škola musela být prvním intelektuálním střediskem v Čechách. Deklarované metodické postupy používám dále pro rekonstrukci první fáze benediktinského skriptoria břevnovského (zde jde o doposud nejstarší identifikované české skriptorium vůbec) a dále pro rekonstrukci písařské školy působící při benediktinském opatství v Hradisku u Olomouce za opata Bohumila do poloviny XII. století, které představuje zajímavou paralelu soudobého kapitulního skriptoria olomouckého. Formou exkurzu nakonec připojuji i možnou identifikaci produkce prvního skriptoria benediktinského opatství v Ostrově u Davle v XI. století.

Je mou milou povinností poděkovat svému doktorandovi Mgr. Lukáši Führerovi za pomoc, kterou mi v závěrečné fázi příprav rukopisu poskytl: za vyhotovení obrazové přílohy jakož i grafické podoby složkových schémat a liniatury vybraných manuskriptů. Můj upřímný dík patří i velkému zástupu kolegyň a kolegů v jednotlivých knihovnách, archivech, muzeích, ba i na akademických a univerzitních pracovištích, kteří mi s nevšední ochotou umožnili zcela bezproblémovou práci s originálními raně středověkými cimeliemi, bez níž by mé studium bylo zcela nemyslitelné. Jejich jména uvedu v dílčích úvodech k excerpovaným fondům v katalogu rukopisných fragmentů. Nemohu opomenout ani vyslovení díků za nelehkou a trpělivou práci Josefu Špačkovi (penzionovanému fotografovi Filozofické fakulty Masarykovy univerzity) a Vilému Kaplanovi (pracovníkovi Oddělení rukopisů a starých tisků Moravské zemské knihovny), kteří jsou autory digitálních rekonstrukcí zlomků v této knize vyobrazených.

Základem textu se stala studie předložená v rámci mého habilitačního řízení, které na půdě Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně proběhlo v letech 2013–2014. Jejími oponenty byli prof. Ivan Hlaváček a prof. Zdeňka Hledíková z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Oba oponenti se ujali i lektorování tohoto spisu a za to, jakož i za cenné rady a připomínky oběma upřímně děkuji. Děkuji rovněž prof. Davidu Ebenovi za jeho pomoc při interpretaci notovaných liturgik.

Stávající podoba monografie vznikla s podporou projektu specifického výzkumu na Ústavu pomocných věd historických a archivnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity „Tradice a inovace ve zpřístupňování historických pramenů III“ registrovaného pod kódem MUNI/A/1087/2016.

1 ÚVOD

Není pochyb o tom, že latinská písařská kultura tvořící dodnes základ našeho intelektuálního života a plnící ve svém základním projevu – písmu stále roli hlavního komunikačního prostředku v kulturním prostoru, který obýváme, patří k jednomu z mimořádně důležitých plodů christianizace tohoto teritoria. A tak jako christianizace sama byla procesem dlouhodobým a komplikovaným, procesem nepostupujícím vždy a všude po lineární linii vývoje od horšího k lepšímu či od méně dokonalému k dokonalejšímu, totiž procesem plným zvratů a návratů k předkřesťanskému stavu, tak i recepce písařské kultury, která šíření křesťanství doprovázela, musela nutně procházet podobnou cestou. Období, jemuž je věnována tato studie, totiž IX.–XII. století, je charakteristické jen pozvolným pronikáním křesťanských principů do české společnosti, a to při současném zachovávání značné exkluzivity tohoto jevu. Připomeňme na tomto místě postřeh Petra Sommera, že teprve tzv. druhá christianizace v průběhu XIII. století přinesla předpoklady pro plné prosazení křesťanských principů napříč celou českou společností.[1]

Současně je třeba mít stále na zřeteli, že písařská tvorba ve vyšší, „organizované" podobě (tj. činnost písařských škol či dílen, nejen pouhé individuální a izolované, tudíž více méně nezařaditelné písařské projevy) předpokládá vybudování alespoň základní sítě institucí, které by na písařské tvorbě byly zainteresovány. Pro český raný středověk jde pochopitelně výlučně o instituce duchovní.

České a moravské teritorium mělo po celé IX. století charakter misijního území, takže pro hlubší zakořenění a přijetí latinského písma zde tehdy ještě nebyly

1 Sommer, Petr: *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*. Praha 2001, s. 14; v souvislosti s písemnou kulturou viz Hlaváček, Ivan: *Die Formung der westslavischen Schrift-, Buch- und Bibliothekskultur unter dem Einfluss der lateinischen Kirche*. In: Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'alto Medievo 2. Spoleto 1983 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo), s. 701–738.

vytvořeny dostatečné předpoklady. Nicméně je to období, kam spadá vybudování základní duchovní vazby mezi převážně slovanským Podunajím a Bavorskem, které bylo nástupnickým teritoriem pro latinskou misii směřující na tato území zejména po vítězných válkách Karla Velikého s Avary na přelomu VIII./IX. století.[2] Čechy a Morava ovšem nesdílejí společný osud: zatímco k moravským Slovanům proniká latinská misie z pasovské diecéze,[3] politická reprezentace Čech se rozhodla (zřetelně od r. 894) pro Řezno.[4] Teprve založení vlastní diecézní struktury v Čechách[5] a nejspíše paralelní obnova biskupství na Moravě (v Olomouci?) v první polovině 70. let X. století[6] mohla zajistit existenci pevnější administrativní báze českého a moravského kléru.[7] Koncentraci intelektuálního potenciálu českých zemí pak můžeme v této rané době očekávat toliko v okruhu zmiňovaných biskupských sídel, zejména v Praze, kde musela paralelně se založením biskupství vzniknout i kapitula.[8] V tomto

2 Nejnověji shrnul problematiku Měřínský, Zdeněk: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*. Praha 2006, s. 503–521. Na intelektuální zázemí a výbavu kléru pro misii směřující na slovanská území se zaměřuje Zagiba, Franz: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*. Wien–Köln–Graz 1974 (Annales Instituti Slavici 7), zejm. na s. 89–94. Vedle dominantního Salcburku připisuje (*ibid.*, s. 90) v tomto ohledu hlavní roli knihovnám (a skriptoriím) v Řezně, Freisingu, Mondsee, Kremsmünsteru a Innichenu.

3 Boshof, Eugen: *Das ostfränkische Reich und die Slawenmission im 9. Jahrhundert: die Rolle Passaus*. In: Bauer, Dieter R. (hg.): Mönchtum – Kirche – Herrschaft 750–1000. Sigmaringen 1998, s. 63–71.

4 Pro období údajného působení tzv. řezenského archipresbyterátu v Čechách publikoval základní poznatky Třeštík, Dušan: *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha 1997, s. 175. Důležité shrnutí poznatků k formování raně středověké církevní správy v českých zemích publikoval David Kalhous: *Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku*. Studia mediaevalia Bohemica 7, 2015, s. 7–36. Zde na s. 7–8 poukazuje na problémy spojené s představou o fungování této struktury v Čechách před založením domácího biskupství.

5 Třeštík, Dušan: *Založení pražského a moravského biskupství*. In: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (edd.): Střed Evropy okolo roku 1000. Příručka a katalog k výstavě. Stuttgart 2000 a Praha 2002, s. 144–145 a týž: *K založení pražského biskupství v letech 968–976: pražská a řezenská tradice*. In: Pánek, Jaroslav (ed.): Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesoru Josefu Petráňovi. Praha 2004, s. 179–196. Komplexně se nad formováním prvních českých církevních struktur zamýšlí Kalhous, D.: *Anatomy of a Duchy. The Politiclal and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia*. Leiden – Boston 2012 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, sv. 19), s. 143–169.

6 Jan, Libor: *Počátky moravského křesťanství a církevní správa do doby husitské*. In: Kordiovský, Emil – Jan, L.: Vývoj církevní správy na Moravě, 9.–10. října 2002. Brno 2003 (XXVII. Mikulovské sympozium), s. 7–20 a týž: *Die Pfarrorganisation in Böhmen und Mähren*. In: Kruppa, N. (ed.): Pfarreien im Mittelalter. (Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich). Göttingen 2008, s. 188–189; nejnověji pak: Wihoda, Martin: *Morava v době knížecí 906–1197*. Praha 2010, s. 100–101.

7 Není samozřejmě možné uvažovat o systematicky budované, striktně hierarchizované a jasnou centralitu sídelního (biskupského) střediska respektující síti; někdy se uvažuje pro období do počátku XII. století o jakési „protofarní" struktuře – srov. Žemlička, Josef: *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*. Praha 2002, s. 449–450.

8 S prostředím pražské kapituly jsou spojeny první nepřímé (k letům 1008–1018, kam spadá známý pražský pobyt mistra Hubalda z Lutychu) a posléze i přímé zmínky (k roku 1074 v souvislosti s osobní vzpomínkou pražského děkana Kosmy) o škole v Čechách – srov. [Spunar, Pavel:] *Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách*. In: Varcl, Ladislav (red.): Antika a česká kultura. Praha 1978,

ohledu nelze přeceňovat roli prvních benediktinských konventů, které zpravidla po svém založení procházely různými periodami tápání.[9]

Kvalitativní posun nastal až po překonání hluboké politické krize českého státu koncem první poloviny XI. století, za vlády knížete Břetislava I. (1034–1055).[10] Síť duchovních institucí začíná být rozšiřována o kolegiátní kapituly, které pochopitelně nemohly zůstat stranou intelektuálního života.[11] Byly zřizované u významnějších kostelů ve Staré Boleslavi,[12] Litoměřicích a Sadské a dále na Vyšehradě a na Mělníce.[13] Je to doba, kdy se výrazně prosazuje i dominantní český benediktinský klášter v Břevnově poté, co byl jeho život občerstven novými impulzy ze strany gorzsky orientovaných benediktinů z bavorského Niederaltaichu.[14]

Rovněž centrální duchovní instituce v zemi, sídlo pražského biskupa s kapitulou, prodělala po polovině XI. století citelné proměny, které teprve nejspíše zajistily srovnatelnou úroveň zdejšího prostředí s analogickými institucemi na západ od českých hranic. Rozhodující byl nástup nového kapitulního probošta Marka,[15] jemuž dlouhé období působení ve funkci pražského kapitulního probošta (1068–1098) umožnilo významně ovlivnit chod této instituce[16] a lze se důvodně domnívat, že jeho reformní impulzy zasáhly i zdejší kapitulní školu.[17]

---

s. 20, kde i odkazy na příslušné prameny, a TÝŽ: *La plus ancienne école en Bohême*. Cahiers de la civilisation médiévale 17, 1974, s. 125–128; nověji BLÁHOVÁ, Marie: *Pražské školy předuniversitního období*. Documenta Pragensia 11, 1993, s. 26–39.

9 Této problematice se intenzivně věnuje SOMMER, P.: *První dvě století benediktinských klášterů v Čechách*. Studia mediaevalia Pragensia II. Praha 1991, s. 75–100; srov. též HLEDÍKOVÁ, Zdeňka: *Benediktini v českých zemích ve středověku*. In: Bláhová, Marie – Hlaváček, Ivan (edd.): Břevnov v českých dějinách. Praha 1997, s. 9–11.

10 JAN, L.: *Die Pfarrorganisation*, s. 191.

11 Zásadní shrnutí této problematiky přináší HLEDÍKOVÁ, Z.: *Několik úvah o kapitulách v českém středověkém státě*. In: Hrdina, Jan – Maříková, Martina (edd.): Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku. Documanta Pragensia – Supplementa 2. Praha 2011, s. 9–44 a užitečný přehled po válečné literatuře pak MAŘÍKOVÁ, Martina: *České a moravské kapituly ve středověku – výběrová bibliografie po roce 1945*. In: Hrdina, J. – Maříková, M. (edd.): Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku, s. 269–284.

12 Zásadní poznatky k nejstaršímu knižnímu vybavení staroboleslavské kapituly publikovala HLEDÍKOVÁ, Z.: *Kodex Reg. lat. 14 – Evangeliář sv. Václava nebo sv. Vojtěcha?* In: Mikulicová, Mlada – Kubín, Petr (edd.): In omnibus caritas. K poctě devadesátých narozenin prof. ThDr. Jaroslava Kadlece. Sborník Teologické fakulty Univerzity Karlovy, sv. IV. Praha 2002, s. 203–232.

13 Srov.: ŽEMLIČKA, J.: *Čechy v době knížecí*. Praha 1997[1], s. 25.

14 K tomu srov. SOMMER, P.: *Řezno a raně středověký Břevnov*. Český časopis historický 93, 1995, s. 25–36; o gorzské reformě v bavorském prostředí viz: HAUCK, Albert: *Kirchengeschichte Deutschlands III*. Leipzig 1920, s. 377–384.

15 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.26*, ed. Berthold BRETHOLZ. In: MGH SS, Nova series, tomus II. Berolini 1923, s. 119.

16 HLEDÍKOVÁ, Z.: *Pražská metropolitní kapitula, její samospráva a postavení* [*do*] *doby husitské*. Sborník historický 19, 1972, s. 7 píše v této souvislosti o faktickém založení kapituly.

17 Soustavně se školstvím v přemyslovských Čechách zabývá Marie Bláhová: viz BLÁHOVÁ, M.: *Artes und Bildung im mittelalterlichen Böhmen (vor der Gründung der Prager Universität)*. In: Craemer–Rue-

Nejstarší fáze pronikání latinské písařské kultury na území Čech a Moravy má ovšem jedno specifikum, které je již dlouhá desetiletí předmětem urputných diskusí a které svým způsobem mohlo komplikovat akceptování latinského (politicky vzato „franského“) písma: totiž předpokládaný paralelismus latiny (preferující karolínské minuskulní písmo) a církevní slovanštiny (disponující nezávislým grafickým systémem hlaholských a cyrilských liter) jakožto komunikačních prostředků.[18] Poměr obou linií se nejzřetelněji odráží v dochovaných literárních památkách hlásících se do této doby,[19] jeho sledování v dochovaných autentických písemných pramenech je ale značně problematické: až na naprosté výjimky (o jedné bude podrobněji pojednáno v kapitole o našich nejstarších písařských školách v souvislosti s Břevnovem) nejsou totiž rukopisy s paralelně vedeným latinským (karolínským) a cyrilským, popřípadě hlaholským písmem dochovány. Každopádně tyto prameny dokládají, že až do poloviny XI. století, popřípadě do 70.–80. let XI. století, kdy jsou národní jazyky Řehořem VII. (1073–1085) definitivně vyloučeny z liturgie, obě linie paralelně žijí vedle sebe.[20] Polovina XI. století tak tvoří zřetelný mezník v dějinách českých duchovních institucí,[21] které snad měly být završeny zřízením samostatné české církevní metropole.[22]

Prví stopy latinské písařské tvorby u nás zasazuji do kontextu předchozího vývoje karolínské minuskuly ve **druhé kapitole**. Tu jsem koncipoval jako přehled

genberg, Ingrid – Speer, Andreas (hg.): *Scientia* und *ars* im Hoch- und Spätmittelalter. Berlin–New York 1994 (Miscellanea Mediaevalia 22), s.777–794 a TÁŽ: *Školy a vzdělání v přemyslovských Čechách*. In: Barciak, Anton (ed.): Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku. Katowice 2002, s. 324–384. K problému vzdělání světského kléru v Čechách synteticky: BLÁHOVÁ, M. – FROLÍK, Jan – PROFANTOVÁ, Naďa: *Velké dějiny zemí Koruny české I. (Do roku 1197)*. Praha–Litomyšl 1999, s. 371–375; zatím naposledy a v populární formě SOMMER, P.: *Jeden den děkana Kosmy. Ze života českých duchovních v raném středověku*. Dějiny a současnost 12, 2008, s. 34. Samostatná pozornost byla věnována i klášternímu školství: HLAVÁČEK, I.: *Kláštery a jejich školství v Čechách v době předhusitské*. In: Derwich, Marek – Pobóg–Lenartowicz, Anna (red.): Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Opole–Wrocław 1996, s. 241–246.

18 Důraz na chápání zmiňovaného paralelismu v rovině komunikačních prostředků je na místě, zcela jinou otázkou je totiž diskuse o formě ritu v raně středověkých Čechách – k tomu srov. GRAUS, František: *Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách*. Československý časopis historický 14, 1966, s. 473–495. Nelze tudíž automaticky podmiňovat ani šíření a užívání hlaholského či cyrilského písma na Moravě a posléze i v Čechách existencí svébytného církevně slovanského ritu, jak se běžně děje – srov. JAN, L.: *Altmähren zwischen Osten und Westen*. In: Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV. Praha 2005, s. 281 a k tomu ještě BLÁHOVÁ, Emilie: *Staroslověnské písemnictví v Čechách 10. století*. In: Reichertová, Květa – Bláhová, Emilie – Dvořáčková, Vlasta – Huňáček, Václav (edd.): Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha 1988, s. 55–69.

19 Upozorňuji zde jen na novější syntetizující přehled Radoslava VEČERKY: *Počátky písemnictví v českých zemích do poloviny 13. století. Literatura staroslověnská a latinská*. Brno 1992, zejm. s. 16–24.

20 Diskusi mezi filology a historiky týkající se komplikovaného vztahu mezi latinským a církevně slovanským písemnictvím X.–XI. století dobře reflektuje KALHOUS, D.: *Anatomy of a Duchy*, s. 208–237.

21 Obdobně viz i u: SPUNAR, P.: *Počátky knižní kultury v Čechách*. In: Merhautová, Anežka – Spunar, P.: Kodex vyšehradský. Korunovační evangelistář prvního českého krále. Praha 2006, s. 67.

22 K tomu zatím nejnověji WIHODA, M.: *Morava v době knížecí 906–1197*, s. 131–133.

základních trendů v karolínském minuskulním písmu od jeho vzniku na sklonku VIII. století až do okamžiku aktivní recepce tohoto latinského písma v Čechách v XI. století. Děje se tak na pozadí morfologických změn v karolínské minuskuli, kdy více méně zřetelná distinkce písařských projevů podle jednotlivých skriptorií v IX.–X. století postupně ustupuje regionálním stylům; v jejich rámci je hlavní pozornost věnována stylu „středoevropskému", reprezentovanému kaligrafem Otlohem a jeho žáky. Využil jsem zejména již publikované výzkumy, nicméně s přihlédnutím k pramenům přístupným ve faksimilích a rovněž katalozích datovaných a provenienčně určených rukopisů. Tato kapitola je předsunuta vlastnímu jádru monografie, které tvoří kapitoly třetí a čtvrtá.

Výše jsem jen v nejnutnějších konturách nastínil základní kontext, do něhož proudily latinským písmem psané texty (jak literární, tak pochopitelně i diplomatické povahy) směřující do Čech a na Moravu.[23] Studium počátků latinské písemné kultury u nás, k němuž hodlá přispět tato práce, v sobě slučuje v zásadě dvě roviny: v rovině první se zaměřuje na prameny, které byly doposud (až na drobné výjimky) zcela vylučovány z paleografického i kodikologického bádání věnovaného analýzám písma české provenience – totiž na latinské rukopisné zlomky, které přináší podstatné obohacení pramenné základny právě pro raně středověký horizont, pro IX.–XII. století. V rovině druhé pak přibírá relevantní kodikologické jednotky z tohoto období a jejich analýzou se pokouší odhalit produkci dvou profilových skriptorií, která se zformovala u nejvýznamnějších mužských benediktinských opatství v Břevnově a na Hradisku u Olomouce, a naznačuje též možnosti rekonstruovat stopy skriptoria třetího, jež mohlo působit v Ostrově u Davle.[24]

Smyslem analýzy obou nastíněných pramenných skupin je hledání odpovědí na základní otázky, které si v souvislosti s charakterem nejstaršího latinského písma na našem území lze klást: kdy začíná doložitelná komunikace Čech a Moravy s latinským vzdělanostním okruhem, jak dlouho trvala počáteční perioda pasivity, kdy na naše území texty přicházely a byly zde „konzumovány", aniž by byly vytvořeny dostatečné předpoklady pro jejich opisování, a kdy latinské písmo

23 Jak je důležité sledovat tyto otázky v kontextu ostatních historických souvislostí, zejména pak v kontextu formování raně středověké církevní správy a jejich písemností, jasně plyne ze studie Kalhouse, D.: *Problémy formování církevní správy*, s. 32–33, kde se zmiňuje o textech souvisejících s pastorační praxí kléru. Dále uvidíme, že právě tyto typy knih patřily logicky k těm nejstarším, které se dostávaly na misijní území.

24 Zatím nejnovějším příspěvkem k problematice skriptorií je sborník *Scriptorium. Wesen–Funktion–Eigenheiten*. Comité international de paléographie latine. XVIII. Kolloquium St. Gallen 11.–14. September 2013, hg. v. Nievergelt, Andreas – Gamper, Rudolf – Bernasconi Reusser, Marina – Ebersperger, Birgit – Tremp, Ernst. München 2015 (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe der mittelalterlichen Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz). Kvalitní obrazovou dokumentaci má: Stammberger, Ralf M. W.: *Scriptor und Scriptorium. Das Buch im Spiegel mittelalterlicher Handschriften*. Graz 2003.

u nás zakořenilo natolik, že se zde začínají tvořit první písařská střediska, a vzniká tudíž samostatná domácí česká písařská tvorba.

Hledání odpovědí na tento navzájem propojený komplex otázek je pochopitelně závislé na charakteru dochování pramenů. Dosavadní analýzy raně středověkého českého rukopisného materiálu přinesly sice řadu pozitivních výsledků, a to i pokud jde o podchycení produkce provenienčně spolehlivě fixovaného skriptoria (nejdále dospěl Miroslav Flodr ve své monografii věnované olomouckému skriptoriu),[25] nicméně typickým rysem těchto analýz je zjištění převážně dílenského charakteru toho kterého zachyceného písařského střediska, které se tak jeví jako místo, kam se shromáždil v určité (často nepříliš dlouhé) době jistý počet graficky (rozumí se: svým školením) různých individualit, které pracují (v Olomouci prokazatelně ve vzájemné kooperaci přinášející značnou dynamizaci opisovačského procesu) na zakázkách pro instituci, u níž takové skriptorium působí, či lépe řečeno pro „statutárního představitele" této instituce, jenž jí svou osobností vlastně teprve dodává konkrétní náplň a podobu.

Nesoustavné a zejména (z hlediska možných genetických vazeb jednotlivých písařských projevů) nesourodé písařské aktivity musíme oprávněně předpokládat prakticky u všech významnějších duchovních středisek postupně se zahušťující církevní organizace. Vedle v literatuře často opakovaného nedostatku dodnes dochovaných přímých pramenů pro tento raný časový horizont je to právě s velkou pravděpodobností jejich dílenský charakter, který brání přesvědčivějšímu podchycení těchto „středisek" ve sporadicky dochovaných pramenech.[26]

Nelze na druhou stranu ignorovat archeologické doklady hmotných artefaktů bezprostředně souvisejících s písařskou činností: tzv. stilů.[27] Závažnější statě avizující nálezy těchto předmětů pro Olomouc v období, na něž se zde zaměřuji, publikoval Josef Bláha.[28] Stily z raně středověké Budče popsal Zdeněk Váňa.[29] Prostředí českých benediktinských klášterů reprezentují archeologické vykopávky ze zaniklého opatství sv. Jana Křtitele na Ostrově u Davle.[30] Rovněž ze slavní-

25 Flodr, Miroslav: *Skriptorium olomoucké. K počátkům písařské tvorby v českých zemích*. Praha 1960 (Spisy university v Brně – Filosofická fakulta 65).

26 Shrnutí dosavadních poznatků o latinském písmu v českých zemích v raném středověku publikovala Hana Pátková: *Česká středověká paleografie*. České Budějovice 2008, s. 90–106.

27 Stily jsou známy již z velkomoravských nalezišť: k nálezům z mikulčické trojlodní baziliky srov. Poulík, Josef: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha 1975, s. 142 a obr. 22 na s. 84, dále ze západní kaple v Uherském Hradišti – Sadech: srov. Galuška, Luděk: *Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum říše velkomoravské*. Brno 1996, s. 71 a obr. 40 na s. 73.

28 Bláha, Josef: *K dokladům gramotnosti v olomouckých archeologických nálezech z období středověku (stily)*. Historická Olomouc XI. Olomouc 1998, s. 73–90.

29 Váňa, Zdeněk: *Přemyslovská Budeč*. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972–1986. Praha 1995, zejm. s. 57–58 a 143–144.

30 Brych, Vladimír: *Železné předměty z Ostrova u Davle ve sbírce Národního muzea (k méně známým stránkám hmotné kultury středověkého kláštera)*. In: Brych, V. – Stehlíková, Dana (edd.): 1000 let kláštera

kovské Libice nad Cidlinou byly zdokumentovány hmotné artefakty související s duchovním životem na tomto hradisku.[31] Publikován byl rovněž bronzový stilus z prostoru svatovítské baziliky související bezpochyby s výše zmiňovanou školou při pražské kapitule.[32]

Není proto divu, že za takovýchto výše popsaných nepříznivých okolností u nás doposud scházely doklady písařských škol v tomto raném časovém horizontu – to znamená takových prostředí, v nichž by bylo možno paleografickými analyticko-komparativními metodami prokázat vedle vlastních písařských aktivit v užším slova smyslu i výchovu nastupujících písařských generací, která by se projevila zřetelnými „příbuzenskými vazbami" (afinitami) v charakteru písma (popřípadě jiných charakteristik, jako je upřednostňování jistých zkratkových systémů, typologie interpunkce apod.) u jednotlivých reprezentantů takové písařské školy.

Dalo by se dokonce očekávat, že u profilujících středisek by se jisté nápadné rysy takovéto původně lokální písařské tradice mohly přenášet i do vzdálenějších prostředí, a to jak přechodem „žáků" z původního skriptoria do eventuálního nového působiště, tak i prostým napodobováním rozptýlené produkce mateřského skriptoria na širším teritoriu, čímž by původní skriptorium nabývalo podoby grafické autority respektované v rámci širšího území či v rámci jednoho řádu apod.

Studium těchto jevů předpokládá důkladně provedený primární výzkum všech relevantních pramenů.[33] To bylo doposud prováděno formou pracovních sond věnovaných vždy skupinám rukopisů spojených zpravidla místem dnešního uložení. V tomto ohledu ideální byla situace související s již zmíněným skriptoriem působícím při olomoucké katedrále v době episkopátu Jindřicha Zdíka (1126–1150). Základ studia zde tvořil soubor kapitulních kodexů dodnes uchovaných v relativně uceleném souboru v knihovně Metropolitní kapituly sv. Václava v Olomouci, bylo zde možné navíc aplikovat komparaci dochovaných rukopisů s materiálem diplomatické povahy, u něhož je olomoucká provenience písma fakticky jistá.[34]

---

na Ostrově (999–1999). Sborník příspěvků k jeho hmotné kultuře v raném a vrcholném středověku. Praha 2003, s. 103–120.

31 Turek, Rudolf: *Počátky české vzdělanosti*. Praha 1988, s. 126 a 150 (zde včetně nálezu „bronzového postříbřeného kování kodexu" ve „zbytcích malého roubeného kněžského domku").

32 Sommer, P.: *Jeden den děkana Kosmy*, s. 34; na s. 36 je pak vyobrazeno bronzové pozlacené knižní kování z XII. století související s některým z dřevěných kanovnických obydlí při kostele sv. Víta.

33 Jistou brzdou skriptoristických studií aplikovaných na českém materiálu může být i nerealizování projektu soupisu datovaných rukopisů z našeho území – k němu: Pražák, Jiří: *K hodnocení katalogu datovaných rukopisů*. In: Pražák, J.: Výbor kodikologických a paleografických rozprav a studií. Praha 2006, s. 461–471 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 26, 1987–1988, s. 121–134) a svým způsobem i absence generálního katalogu rukopisů – viz Pražák, J.: *Souborný katalog rukopisů*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 185–206 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 8, 1969, s. 65–103).

34 Nejnovější syntetické zpracování upřesňující předchozí studie Flodrovy viz v: Bistřický, Jan: *Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz*, Archiv für

U rukopisů, které jsou dnes uloženy mimo místo svého vzniku, bývá situace mnohem obtížnější a zachycení společného původu takto roztříštěných jednotlivin je závislé na ryze paleografických a kodikologických analýzách.[35] Pro český raný středověk byly tyto metody doposud aplikovány pouze Jiřím Pražákem při odhalení nejstarší vrstvy strahovské knižní výbavy a s ní souvisejícího skriptoria.[36]

Jistým omezením dosavadního studia bylo i vylučování pergamenové makulatury z kodikologického diskurzu. Takto dochované texty jsou samozřejmě interpretačně mnohem obtížnější než kodexy relativně kompaktně dochované,[37] na druhou stranu přináší významné obohacení zejména pro paleografická pozorování.[38] Vyrovnat se s tímto handicapem znamenalo provést primární výzkum za účelem katalogizace latinských rukopisných zlomků z období karolínské minuskuly, tj. v českých poměrech zhruba do přelomu XII./XIII. století. Výsledky tohoto výzkumu prezentuji ve **třetí kapitole** této knihy.[39]

Diplomatik Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 26, 1980, s. 135–258 a v pozměněné české mutaci TÉHOŽ: *Písemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka*. Sborník archivních prací 33, 1983, s. 32–74.

35 Podrobněji se k metodám rekonstrukcí písařských škol a dílen vyjadřuji v metodickém úvodu ke IV. kapitole, viz níže.

36 PRAŽÁK, J.: *Pozůstatky strahovské knihovny 12. století*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 221–226 (původně otištěno in: Strahovská knihovna 5–6, 1970–1971, s. 59–66); TÝŽ: *Z počátků Strahovské knihovny*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 279–281 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 13, 1974, s. 169–171); TÝŽ: *K existenci strahovského skriptoria*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 473–477 (původně otištěno in: Documenta Pragensia 10, 1990, s. 51–58).

37 Mějme ale stále na zřeteli, že ani většina kodexů XI.–XII. století, které zde budou probírány, není dochována ve své autentické podobě; zejména jejich původní vazby (a s nimi i důležité provenienční příznaky) vzaly zpravidla za své v souvislosti s měnícím se knihovním uložením.

38 V posledním desetiletí se pergamenová makulatura těší přeci jen většímu zájmu: stačí zde snad uvést reprezentativní sborník *Fragment und Makulatur. Überlieferungsstörungen und Forschungsbedarf bei Kulturgut in Archiven und Bibliotheken*, hg. v. Hanns Peter NEUHEUSER und Wolfgang SCHMITZ. Wiesbaden 2015 (Buchwissenschaftliche Beiträge 91), kde lze najít nejen základní typologii zlomků a hlavní metodické postupy při práci s nimi, ale i reprezentativní přehled dosavadní literatury, včetně již publikovaných katalogů rukopisných fragmentů.

39 V prostředí českých rukopisných sbírek jsou v poslední době z tohoto hlediska nejdůležitějšími publikačními počiny katalogy fragmentů Národní knihovny ČR a postupně, po jednotlivých signaturových skupinách publikované zlomky Knihovny Národního muzea – srov. postupně: MAREK, Jindřich – MODRÁKOVÁ, Renáta (edd.): *Zlomky rukopisů v Národní knihovně České republiky*. Praha 2006 (jde o publikaci fragmentů dnes uložených pod signaturou „XXIV“) a pro Knihovnu Národního muzea: BRČÁK, Marek – DOBIÁŠ, Dalibor – DRAGOUN, Michal – JAMBOROVÁ, Martina – MĚŘIČKA, Matěj – VOLEKOVÁ, Kateřina (edd.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 A*. Praha 2014; BENEŠ, Jiří – DOBIÁŠ, Dalibor – DRAGOUN, Michal – HALAMA, Ota – KLOSOVÁ, Markéta – LELKOVÁ, Iva – MĚŘIČKA, Matěj (edd.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 B a 1 C*. Praha 2015; BROM, Vlastimil – ČERMÁK, Václav – DRAGOUN, Michal – EBERSONOVÁ, Adéla – HALAMA, Ota – MAREK, Jindřich – SIXTOVÁ, Olga – SPURNÁ, Kateřina – TIMOFEJEV, Dmitrij – VISI, Tamás (edd.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 D, 1 E a 1 G*. Praha 2016. DRAGOUN, Michal (ed.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 K (Dodatky ke sbírkám Adolfa Patery a Čeňka Zíbrta)*. Praha 2017.

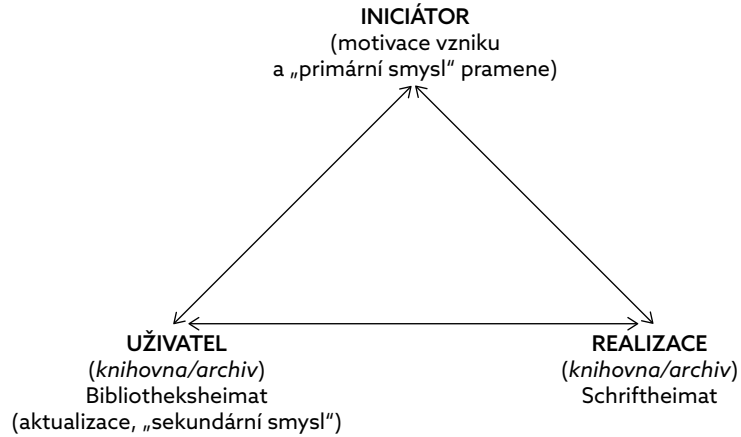
Nejde ovšem o prezentaci veškerého vyexcerpovaného materiálu; zlomky byly do soupisu vybrány tak, aby pokrývaly jednak všechny instituce, u nichž jsou pergameny tohoto stáří uloženy, a jednak aby zde byly zastoupeny všechny typy fragmentů, s nimiž se u nás můžeme setkat. Typologií zlomků (jak z hlediska obsahu, tak i z hlediska formy dochování) a kritérii jejich popisu se podrobněji zabývám v metodickém úvodu ke třetí kapitole; zde budiž jen konstatováno, že prezentovaná skupina zlomků představuje asi třetinu veškeré latinským písmem psané pergamenové rukopisné makulatury od pozdního VIII. do přelomu XII./XIII. století uložené na území Čech a Moravy. V drtivé většině případů jde o texty, které se do českých zemí dostávají sekundárně, zpravidla ve vazbách mladších knižních celků. Jen výjimečně se podaří dohledat stejnorodý materiál v cele dochovaných rukopisech. Častější jsou případy, kdy lze spojit pergamenovou makulaturu napříč různými fondy, a tak spojit dnes rozptýlená *membra disiecta*.

Následující, **čtvrtá kapitola** je věnována pokusu o rekonstrukci dvou benediktinských skriptorií:[40] v Břevnově v polovině jedenáctého století a na Hradisku u Olomouce na sklonku první půle století dvanáctého. Hlavní pozornost zde budu věnovat mechanismu rekonstrukce písařských škol působících při těchto významných benediktinských opatstvích v Čechách a na Moravě. V případě Břevnova jde navíc o vůbec nejstarší doposud identifikovanou písařskou školu v českých zemích. Podrobnější výklad k metodice a možnostem identifikace skriptorií v raně středověkém materiálu umisťuji na počátek IV. kapitoly. Společným jmenovatelem všech zde popisovaných metodických přístupů je nalezení takových východisek, která by byla nezávislá na vlastním rozboru písma, popřípadě na určení podílu jednotlivých písařských individuí kooperujících na vzniku kodexu, a která by tak byla zárukou objektivity získávaných poznatků.

Teprve po aplikaci těchto mimo paleografii stojících kritérií (v případě Břevnova půjde o provenienční příznaky ve formě středověkých ex libris, u Hradiska o interpretaci celostránkové iluminace v Olomouckém Kolektáři s vyobrazením písaře rukopisu) může být použita paleografická analyticko-komparativní metoda, která umožní kompletaci veškeré produkce dotyčných písařských škol pomocí sledování práce jednotlivých identifikovaných písařů. Na závěr kapitoly připojuji exkurs věnovaný možnostem rekonstrukce pozůstatků skriptoria ostrovského. Vzhledem k množství a charakteru dochovaných pramenů jde v případě tohoto mužského benediktinského opatství zatím spíše o naznačení možností, než o řešení mající ambice stát se definitivním.

40 Souhrnný přehled vývoje benediktinských skriptorií z pohledu uměnovědného poskytl Kubík, Viktor: *K proměnám benediktýnských skriptorií v latinské Evropě a u nás v kontextu ostatních druhů umění (600–1300)*. In: Jarošová, Markéta–Lomičková, Radka (edd.): Ora et labora. Vybrané kapitoly z dějin kultury benediktinského řádu. Praha 2013, s. 90–135 a dále Týž: *Knižní kultura a iluminace*. In: Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300. Praha 2014, s. 185–225.

Moderní kodikologie již dávno nevnímá středověký rukopisný materiál jen jako statický produkt svého tvůrce (popřípadě tvůrců), ale klade si též otázky směřující k „dalšímu životu“ středověkých děl v rukou jejich čtenářů, glosátorů a uživatelů, jejichž prostřednictvím poznáváme prostředí, kterými dotyčný rukopis prošel.[41] Z pohledu kodikologického můžeme pak tento dynamický přístup obohatit ještě o fenomén zařízení, které realizovalo jeho vznik, a celou genezi vzniku a následného užívání písemnosti pak vyjádřit tímto schematem:



Jednotlivé vrcholy trojúhelníku (iniciátor – realizace – uživatel) představují hlavní činitele podílející se na vzniku písemné památky. Mezi nimi je pochopitelně velmi dynamický vztah, závislý na charakteru vytvářeného pramene (jiné jsou okolnosti vzniku nenáročného příručního rukopisu pro vlastní potřebu, jiné nároky naopak klade vytvoření iluminovaného a notovaného liturgického kodexu či exkluzivního evangeliáře), dále na stupni gramotnosti dané společnosti apod.[42] Ve specifických případech tvorby textů pro vlastní potřebu by byli všichni činitelé

41 K tomu srov.: Hlaváček, I.: *Rukopisy, jejich funkce a čtenáři v českém státě od nejstarších dob do husitství. Stručný nástin problematiky*. In: Hlaváček, I.: Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství. Praha 2005, s. 19–35 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 12, 1973, s. 33–51).

42 Jsem si dobře vědom, že sám pojem „gramotnost“ je ve středověku mimořádně strukturovaným fenoménem, v němž se prolínají různé výrazové prostředky, totiž media čistě textová, psaná s medii obrazovými apod. K tomu srov.: Grundmann, Herbert: *Litteratus – illitteratus*. Archiv für Kulturgeschichte 40, 1958, s. 1–65 a nověji Kalhous, D.: *Sdílení paměti? K otázce významu a rozšíření historického povědomí v době přemyslovské*. Studia historica Brunensia 62, 2015, s. 53–54. Nezapomínejme přitom, že písemnému pořízení ve středověku dlouho konkuruje ústní tradice – na příkladu Kosmovy Kroniky Čechů to ukázala Bláhová, M.: *Verschrifttete Mündlichkeit in der böhmischen Chronik des Domherrn Cosmas von Prag*. In: Adamska, Anna – Mostert, Marco (edd.): The Development of

reprezentováni jediným subjektem. O plném průniku latinské písařské kultury na dané teritorium přirozeně můžeme hovořit až v okamžiku, kdy na tomto teritoriu lze prokázat aktivitu všech zmiňovaných činitelů: tedy jak osob majících potřebu disponovat latinským textem (iniciátora a uživatele může samozřejmě představovat jeden subjekt), tak i zařízení schopných tyto nároky realizovat.

Identitu jednotlivých činitelů podílejících se na vytváření písemných pramenů a jejich vzájemné vztahy v raně středověkých Čechách a na Moravě pochopíme až poté, co zodpovíme na tyto zásadní otázky, totiž:

1) Jaký charakter má pergamenová makulatura tvořící hlavní pramen pro poznání nejstarších latinských rukopisů v Čechách a na Moravě?
2) Kdy se české země prokazatelně stávají aktivními nositeli latinské písemné kultury, jakou podobu mají nejstarší texty prokazatelně vznikající v českých zemích a kdy, popřípadě u jakých institucí dochází k založení prvních skriptorií (písařských škol) na území Čech a Moravy?

literate Mentalities in East Central Europe. Turnhout 2004 (Utrecht Studies in medieval Literacy 9), s. 323–342.

2 VÝVOJOVÉ ASPEKTY LATINSKÉHO PÍSMA V IX. AŽ XII. STOLETÍ

Pokud bychom chtěli pojmout období IX. až XI. století z paleografického hlediska jako jeden celek, není možno ubránit se dojmu značné nevyváženosti a různorodosti této periody ve vývoji latinského písma. Tato různorodost má své příčiny jednak v okolnostech vývojových (genetických), jednak ryze praktických. Praktické příčiny právě zmiňované nesourodosti tkví v tom, že počátek sledovaného období, totiž přelom VIII. a IX. století, a celé IX. století je dokumentováno na relativně dosti značném množství datovaných, respektive více či méně spolehlivě datovatelných pramenů, jehož prostřednictvím je možné vcelku úspěšně rekonstruovat celé písařské školy, popřípadě vyšší celky – provincie – na území prakticky celé říše Karla Velikého. Množství dochovaného materiálu, který by podobné konstrukce umožňoval rovněž pro století X., značně klesá, takže závěry pro zhruba druhou třetinu sledovaného období nemohou být vždy tak bezpečné. Od období tzv. otonské renesance, tj. od zhruba poslední třetiny X. století, množství kodikologického materiálu opět zřetelně narůstá.

Druhou, spíše praktickou příčinou této zdánlivé nevyváženosti je skutečnost, že pro počátky tohoto období lze pro prameny dochované v knižní podobě použít paleografickou edici *Codices Latini Antiquiores*, která poskytuje zevrubný a spolehlivý přehled po veškerém dochovaném latinským písmem psaném materiálu od antiky až do přelomu VIII. a IX. století.[43] Pro následující IX. století je podstatnou pomůckou *Katalog* vydaný péčí Bavorské akademie věd z pozůstalosti Bernharda Bischoffa Birgit Eberspergerovou.[44]

43 Lowe, Elias Avery: *Codices Latini Antiquiores. A Palaeographical Guide to Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century I–XI + Supl.* Oxford 1934–1971; k tomu dále: Bischoff, Bernhard – Brown, Virginia: *Addenda to Codices Latini Antiquiores* I. Medieval Studies 47, 1985, s. 317–366 + 18 Tab.; Bischoff, B. – Brown, V. – John, J. J.: *Addenda to Codices Latini Antiquiores* II. Medieval Studies 54, 1992, s. 286–307; Aris, Rutherford: *Index of Scripts for E. A. Lowe´s Codices latini antiquiores*. Osnabrück 1982.

44 Bischoff, B. – Ebersperger, Birgit: *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts*

Zatímco Loweho edice *CLA* má pro listinný materiál paralelu v dodnes stále vydávaných *Chartae Latinae Antiquiores* (*ChLA*), Bischoffův *Katalog* je založen téměř výhradně na materiálu uloženém v knihovnách, takže celkový přehled listin vznikajících po roce 800, byť by bylo použito při jejich vyhotovení knižního písma – což je případ v oblasti tzv. soukromé diplomatiky v tomto období velmi častý – dosud není k dispozici. Při práci s Bischoffovým *Katalogem* je rovněž nutné zohledňovat tu skutečnost, že sám autor jej nestihl připravit až do té podoby, kterou by bylo možno bez dalších zásahů otisknout, v řadě knihoven (obzvláště tam, kde Bischoff z nejrůznějších důvodů nemohl pracovat) bude třeba ještě provést primární výzkum.[45]

Přes tato úvodní upozornění však lze i na základě již zpřístupněných materiálů alespoň nastínit základní vývojové tendence v latinském písmu IX. a X. století a stručně charakterizovat nejdůležitější písařská střediska, která se na jeho formování a pěstování podílela. Následující text je koncipován se zvláštním zřetelem na materiál, jehož zpřístupnění a interpretace je obsahem této práce; pokouším se zde vlastně vytvořit na základě již vydaných, časově i provenienčně spolehlivě fixovaných rukopisů (a listin) jakýsi rámec, do něhož v českých zemích uložený a posléze i vznikající materiál umisťuji, a z této konfrontace pak vyvozuji závěry pro možnosti bližšího časového, eventuálně i provenienčního zařazení zejména našich zlomků.

Základní materiál pro srovnávání poskytuje, vedle již zmiňovaných prací, paleografická edice Antona Chrousta *Monumenta Palaeographica*.[46] Její přednost netkví jen v hojných celistvých reprodukcích ze všech předmětných rukopisů, Chroust (a jeho spolupracovníci) zohledňovali rovněž materiál diplomatické povahy, který totiž, jak jsem již výše uvedl, často poskytuje písemnosti, u nichž je použito formálně knižního písma, a to prakticky bez jakékoli kancelářské stylizace. Chroust tohoto materiálu využívá s vědomím toho, že v oblasti diplomatických pramenů bývá obvykle mnohem jasnější otázka grafické provenience i časového zařazení dotyčného pramene. Další předností této edice jsou vynikající kodikologické komentáře doprovázející všechny zde zpřístupňované materiály.

Vedle Chroustovy práce bylo možno využít dnes již vzrůstající počet katalogů datovaných či datovatelných rukopisů zaštítěných autoritou *Comité international de paléographie latine*. Učinil jsem tak zejména pro západofranská skriptoria,

---

(mit der Ausnahme der wisigotischen), Teil I: Aachen–Lambach. Wiesbaden 1998; Teil II: Laon–Paderborn. Wiesbaden 2004; Teil III: Padua–Zwickau. Wiesbaden 2014; Gesamtregister. Wiesbaden 2017. K tomu srov.: Hoffmann, Hartmut: *Bernhard Bischoff und die Paläographie des 9. Jahrhunderts*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 55, 1999, s. 549–590. Jde vlastně o obsáhlou recenzi na první díl Bischoffova *Katalogu* polemizující s některými jeho závěry.

45 Hoffmann, H.: *Bernhard Bischoff und die Paläographie des 9. Jahrhunderts*, s. 556–557.

46 Chroust, Anton: *Monumenta Palaeographica. Denkmäler der Schreibkunst des Mittelalters*. Ser. I–II. München 1902–1917; Ser. III. Leipzig 1931–1940.

jejichž materiál je nejvíce zastoupen v katalogu Charlese Samarana a Roberta Marichala.[47] Nevýhodou těchto katalogů pro paleografickou práci však je, že reprodukce zde publikovaných rukopisů tvoří „pouhý" ilustrativní doprovod textové části, nejsou zde tedy zdaleka všechny případy obrazově podchyceny, navíc řada ukázek přináší jen malé výseky jednotlivých folií, které mnohdy znemožňují systematické sledování například interpunkčních zvyklostí v daném skriptoriu či u dané písařské ruky apod.

Pro sledované téma (s obzvláštním zřetelem na materiál nalézající se na našem území) má velký význam materiál produkovaný zejména *bavorskými skriptorii*, jehož nejobsáhlejší sbírky se nacházejí jednak v rukopisném oddělení Bavorské státní knihovny (BSB),[48] jednak mezi rukopisy Rakouské národní knihovny (ÖNB).[49]

V oblasti syntetického zpracování základních vývojových tendencí latinského písma ve sledovaném období je dosud nepřekonanou prací syntéza již zmiňovaného Bernharda Bischoffa,[50] která je založena na bezpečné znalosti širokého spektra nejen karolínského, ale i raně středověkého a antického materiálu.

Klíčovým tématem vývoje latinského písma ve sledovaném období je otázka vzniku a rozšíření karolínské minuskuly. Nejvýznamnější diskuse na toto téma proběhla v paleografických studiích na sklonku XIX. a počátkem XX. století. Tehdy totiž došlo k prvnímu výraznějšímu průlomu do staré Mabillonovy koncepce vývoje latinského písma[51] spojující tuto reformu přímo se dvorem Karla Velikého, ačkoli i on předpokládal genetickou souvislost tohoto nového karolínského písma s písmem předchozí epochy – písmem merovejským.[52] Prvním

47 Samaran, Charles – Marichal, Robert: *Catalogue des manuscrits en écriture latine (portant des indications de date, de lieu ou de copiste) I.* (Musée Condé et Bibliothèques Parisiennes). Paris 1959; *II.* (Bibliothèque Nationale, fonds latin N^os^ 1 à 8.000). Paris 1962; *III.* (Bibliothèque Nationale, fonds latin N^os^ 8.001 à 18.613). Paris 1974; *V.* (Est de la France). Paris 1965; *VI.* (Bourgogne, Centre sud-est et sud-ouest de la France). Paris 1968; tento katalog je možné s úspěchem doplňovat reprodukcemi publikovanými u: Delisle, Leopold: *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale* (Planches). Paris 1881, ačkoli na mnoha místech s dnes již neudržitelným datováním zde přinášených ukázek.

48 Vedle příslušných oddílů Chroustovy práce je pro jazykově středoněmecké texty dále k dispozici na reprodukce bohatá a paleografickým účelům přizpůsobená publikace: Petzet, Erich – Glauning, Otto: *Deutsche Schrifttafeln des IX. bis XVI. Jahrhunderts aus Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München. Abt. I. (Althochdeutsche Schriftdenkmäler des IX. bis XI. Jahrhunderts)*. München 1910.

49 Unterkircher, Franz (hg.): *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich. Bd. I: Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400*; pro zde sledované téma má důležitost první díl (vydaný ve Vídni roku 1969) přinášející významné doklady pro salzburské skriptorium na přelomu VIII./IX. století, ale o tom podrobněji viz níže.

50 Bischoff, B.: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 2009[4] (Grundlagen der Germanistik 24); autor zde pracuje nejen metodou paleografickou (zejm. s. 136–171), ale též kodikologickou (zejm. s. 263–276).

51 Tuto koncepci zastával ještě Wilhelm Wattenbach ve svém *Anleitung zur lateinischen Palaeographie*. Leipzig 1886[3].

52 Mabillon, Jean: *De re diplomatica libri VI*. Paris 1709[2], lib. I, cap. XI.10, s. 50: *Prima stirpe exstincta (i. e. Merovingica – adnot. auct.), Carolus Magnus litteras expolire coepit, aut certe iam tantisper expolitum*

výraznějším „útokem“ na Mabillonovu koncepci byla teze Theodora Sickela,[53] který hledal původ nové minuskuly v prostředí papežské kurie. To vzbudilo nesouhlas zejména u německých badatelů, mezi nimiž nejvýrazněji Ludwig Traube hájil zaalpský původ karolínské minuskuly.[54] Ačkoliv byl Traube bezpochyby velkým znalcem příslušných pramenů, teprve generace jeho žáků (nejvýrazněji E. A. Lowe a P. Lehmann) a pokračovatelů (B. Bischoff) vytvořily materiálové předpoklady pro bezpečné důkazy Traubeho veskrze správných teorií.[55]

2.1 „Reforma před reformou“ – skriptoria kláštera Corbie a Laonu

Dnes již všeobecně přijímaná teze hledající zdroj karolínské minuskuly v pozdně merovejském knižním písmu je nejlépe sledovatelná a doložitelná na dceřiné fundaci irského misijního kláštera Luxeuil[56] – v klášteře Corbie založeném kolem roku 660. Toto skriptorium je typickým reprezentantem raně středověkého písařského střediska s velmi širokým repertoárem různých lokálně zabarvených grafických projevů, je rovněž střediskem s dodnes asi nejlépe doložitelnou písařskou tradicí pro převážnou část VIII. století, které je pro poznání rané fáze karolínské minuskuly, jež nás zde zajímá na prvním místě, rozhodující. Písařská tradice to-

scripturae genus Merovingicum in elegantiorem formam commutavit ... Pro Mabillona je však ještě typické, že toto tzv. merovejské písmo etnicky spojuje ještě s germánskými Franky: *Ibid.*: *Hanc tamen scripturae formam* (i. e. *Carolinam* – adnot. auct.) *non Franci a Romanis, qui Langobardicis passim elementis tunc utebantur, sed a Francis Romani accepisse videntur* ...

53 Sickel, Theodor: *Prolegomena zum Liber diurnus*. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Kl., Bd. 117. Wien 1889, s. 16n.

54 Traube, Ludwig: *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters 1*. Die lateinische Schrift im Mittelalter. In: Lehmann, Paul (hg.): Vorlesungen und Abhandlungen II. München 1911, s. 26–28. Traube je tak původcem dnes více méně všeobecně přijímané teorie polygenetického vývoje karolínské minuskuly z pozdního merovejského písma na území říše Karla Velikého. Podotýkám ještě, že na rozdíl od Mabillona spojuje Traube správně toto písmo (totiž merovejské) nikoli s etnickými Franky, ale interpretuje je jako různé lokální recepce pozdní římské kurzívy; proto nehovoří o nějakém jednotném „merovejském“ písmu, ale o jednotlivých franských písařských tradicích: *scriptura Luxoviensis*, *scriptura Corbeiensis* atd.

55 O jednotlivých edičních počinech v tomto směru viz výše. Z novějších přehledných shrnutí stačí snad uvést: Ganz, David: *Die karolingische Minuskel*. In: Erhart, Peter – Hollenstein, Lorenz (hg.): Mensch und Schrift im frühen Mittelalter. St. Gallen 2006, s. 153–155.

56 Vlastní luxeuilské skriptorium představuje ve svých počátcích ještě ranou (na kurzívě silně závislou) fázi merovejského knižního písma: tzv. luxeuilský typ doložitelný již koncem VII. století – viz: BNF Paris, Ms. Lat. 9.427: *Lectionarium Gallicanum* = *CLA V.579* (k tomu srov.: Prou, M.: *Manuel de Paléographie*, Paris 1904, pl. III) a Ivrea, Bibl. cap., ms. 1: *Gregorii Magni De cura pastorali* psaná pro biskupa Desideria z Ivreje = *CLA III.300* (k tomu srov.: Ehrle, F. – Liebaert, P.: *Specimina codicum latinorum Vaticanorum*. Berolini–Lipsiae 1927², tab. 19). Do stejné skupiny náleží ještě: London, British Library, Additional MS 11.878 + Add. MS 41.567J + Cheltenham, Phillips Collection 36.184 + Paris, Arch. nat. Ms. Lat. 2.243 + Paris, Arch. nat. Ms. Lat. 2.388 obsahující *Gregorii Magni Moralia* = *CLA II.163*.

hoto centra je prokazatelná již zhruba od roku 700,[57] prodělala však velmi složitý a dodnes ne zcela jasný vývoj. Nicméně je zřejmé, že zde zpočátku hrají dosti významnou roli ještě pozdně antická knižní písma, a to v podobě „degenerované" polounciály obohacené unciálním „G" – jde o *tzv. Leutcharův typ*[58] doložený zejména v 60. letech VIII. století.[59] U některých rukou tohoto skriptoria lze pozorovat rovněž jisté insulární vlivy, zejména u *tzv. „eN-typu"*.[60] Tento typ se jako svým způsobem archaismus drží ještě i po roce 800. Totéž platí o v literatuře dosti diskutovaném *tzv. „ab-typu"* náležejícím ke corbijskému skriptoriu. Tento typ je inspirován soudobým merovejským písmem listinným pěstovaným zejména v panovnické kanceláři, což u Corbie, která měla velmi úzký vztah k merovejskému panovnickému dvoru, nepřekvapí.[61] Nejstarší doklady tohoto typu sahají až do poloviny VIII. století,[62] sledovat jej lze též po roce 800.[63] V souvislosti s tímto typem je třeba zejména v pozdějším období uvažovat o širší provenienci (Corbie/Saint-Riquier).[64] Vedle těchto archaizujících typů se vyskytuje již od sklonku VIII. století *tzv. Maurdramnův typ*, v němž již převládají prvky minuskulní.[65] Pro

57 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 114.

58 Srov. Delisle, L.: *Le cabinet,* pl. XVII.3; totéž srov. u: Lowe, E. A.: *A hand-list of half-uncial manuscripts*. In: Miscellanea Fr. Ehrle IV. Roma (Biblioteca Vaticana) 1924, s. 19, č. 91.

59 Arndt, W. – Tangl, M.: *Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paläographie I*. Berlin 1904[4], tab. 5a: SB Berlin, MS theol. lat. fol. 354: *Gregorii Magni Moralia in Job* – vedle charakteristického unciálního „G" je pro toto písmo typický tvar písmene „N" odvozený rovněž z majuskulní unciální abecedy s tím, že spojnice obou základních dříků je vodorovná a leží zhruba ve výši základní linky. Silný vliv pozdně antických knižních písem na některá raně středověká skriptoria způsobil, že E. A. Lowe spatřuje v polounciále přímý předobraz a morfologický zdroj karolínského reformního písma – srov. *CLA VI*, s. XII a *CLA VIII*, s. X. Tato domněnka ale všeobecně přijata nebyla.

60 Delisle, L.: *Le cabinet*, č. XIII.6.

61 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 144 a s. 143, Abb. 20.

62 Steffens, Franz: *Lateinische Paläographie*. Berlin 1929[2], tab. 29a („Caesarius z Arles", Brusel, Bibliothèque royale, ms. 9.850–52).

63 Thompson, E. M.: *The New Palaeographical Society I*, pl. 235 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 120 č. 2474 (komentáře na epištoly sv. Pavla mj. od Theodora z Mopsvestie: London, British Library, Harley MS 3.063), dále srov.: Arndt, W. – Tangl, M.: *Schrifttafeln I[4]*, tab. 6 = Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 49a = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 81 č. 2317 (Venantius Fortunatus: *Vita sancti Martini etc.*: Санкт-Петербург, Российская Нациоланая Библиотека, sign. F.v.XIV.1). Ne všechny rukopisy psané tímto typem musely vzniknout v corbijském skriptoriu, u některých pozdějších dokladů lze uvažovat o širší severofrancouzské provincii: srov. Cambridge, Corpus Christi College 193: *Ambrosii Hexameron = CLA II.124* (zde datováno do konce VIII. století) a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 179 č. 814 (datováno „IX. Jh., 2./3. Drittel") a London, British Library, Harley 4.980 fol. 1–2: *Augustini De civitate Dei* (frag.) = *CLA II.201* a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 122 č. 2484 (datováno obecně do VIII.–IX. století).

64 Hessel, Alfred: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*. Archiv für Urkundenforschung 8, 1923, s. 206.

65 Maurdramnus byl corbijským opatem v letech 772–780, kam spadá vrcholné období používání tohoto písma; díky své blízkosti karolínské minuskule ale přežívá i po první třetině IX. století: srov. Delisle, L.: *Le cabinet*, pl. XXVI.1–2 (různá díla Paula Orosia, Alkuina a j., BNF Paris, Ms. Lat. 13.373

převahu minuskulních prvků bývá Maurdramnův typ v novější literatuře považován za geneticky nejbližšího předchůdce „kanonické“ karolínské minuskuly.[66]

Tato mnohost grafických projevů v jednom a tomtéž skriptoriu je svědectvím spíše ještě hledání než pevně daných „norem“, jedno mají však corbijské typy společné: je to zřetelná snaha zbavit toto de facto (nazíráno z širší vývojové perspektivy) pozdně merovejské písmo všech „nešvarů“ typických pro národní písmo plné kurzívních vlivů a na první pohled nesrozumitelných ligatur. Jde tedy o snahu „vyčistit“ abecedu knižního písma od nadbytečné a nefunkční tvarové různosti u jednoho a téhož grafému, což způsobuje, že tyto „typy“ mají již pravidelnou, dobře čitelnou a srozumitelnou formu; s tím ovšem souvisejí i další projevy vzrůstající písařské kultivovanosti: do těchto textů se stále zřetelněji, obzvláště u Maudramnova typu, prosazují vyšší formy interpunkce, včetně například otazníku.[67] Jedná se o jakousi „reformu před reformou“, která předznamenala další vývoj latinského písma.[68]

Druhým dokladem těchto pokusů odstranit z pozdně merovejského knižního písma kurzívní prvky typické pro jeho starší fázi je skriptorium v Laonu, kde již od první poloviny VIII. století tyto tendence reprezentuje *tzv. laonský typ* (též „az--typ“) s typickým hranatým tvarem litery „a“ (<<).[69] Lokalizace tohoto skriptoria byla dlouho nejistá,[70] dnes je laonská provenience tohoto typu obecně přijímána.[71]

2.2 Vrchol karolínské kaligrafie – dvorská škola v Aachen a sv. Martin v Tours

Klíčovou roli v dosavadních úvahách umisťujících karolínskou reformu knižních písem přímo do dvorského prostředí Karla Velikého hrála interpretace *skupi-*

psaný v Corbie mezi lety 817–835) – viz: Liebaert, P.: *Some Early Script of the Corbie Scriptorium*. In: Lindsay, W. M. (ed.): Palaeographia latina I. Oxford 1922, s. 65.

66 Spilling, Herrad: *Die Entstehung der karolingischen Minuskel*. In: Fried, Johannes (ed.): 794 – Karl der Große in Frankfurt am Main. Ein König bei der Arbeit. Ausstellung zum 12000-Jahre-Jubiläum der Stadt Frankfurt am Main. Sigmaringen 1994, s. 52.

67 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 225.

68 Prou, M. – de Boüard, A.: *Manuel de paléographie latine et française*, Paris 1924[4], s. 86–87. Nové syntetické zpracování tohoto prostředí podal Ganz, D.: *Corbie in the Carolingian Renaissance*. Sigmaringen 1990 (Beihefte der Francia 20), na s. 124–158 strukturovaný přehled corbijských kodexů.

69 Thompson, E. M.: *The New Palaeographical Society II*, pl. 8–9 (Isidorus: *Liber de natura rerum etc.*: Laon, Bibliothèque municipale, ms. 423 z první poloviny VIII. století) a Thompson, E. M.: *The New Palaeographical Society II*, pl. 36 (Paulus Orosius: *Historiae*: Laon, Bibliothèque municipale, ms. 137 z druhé poloviny VIII. století). Dále srov. též: Cambridge, Corpus Christi College 334: *Origenis Homiliae in Lucam* = *CLA II.128* psané v VIII. století v Laonu.

70 Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 205.

71 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 142–144 + Abb. 21 tamtéž.

ny „dvorských" rukopisů soustředěných kolem známého *Gotšalkova evangelistáře* napsaného mezi lety 781–783 pro Karla Velikého a jeho ženu Hildegardu.[72] Jde o chrysograf psaný na purpurově zbarveném pergamenu, přičemž převážná většina tohoto rukopisu je psána ještě unciálou, jen dvě folia (obsahující věnovací verše) jsou psána již karolínskou minuskulou.[73] Druhým rukopisem z této dvorské skupiny je asi o jednu písařskou generaci mladší *Dagulfův zlatý žaltář* psaný (podle nejnovějšího datování) mezi lety 783–795.[74] Zde je již karolínská minuskula dominantním typem použitého písma. Třetím rukopisem, který bývá řazen mezi rukopisy související svým vznikem s dvorskou školou (*schola palatina*) v Cáchách, je *tzv. trevírský (též Adin) rukopis*.[75]

Tyto tři rukopisy můžeme chápat jako jakýsi nejčistší (proto)typ karolínské minuskuly, jako určitý dvorský „kánon", který završoval první fázi hledání nového knižního kaligrafického písma a jenž se měl stát vzorem pro ostatní franská písařská střediska.[76] Dvorská škola sama byla bezpochyby ohniskem, kde v urči-

72 BNF Paris, Ms. Lat., nouvelles acquisitions 1.203; srov. Beer, Rudolf: *Monumenta palaeographica Vindobonensia I*. Leipzig 1910, s. 40–41, Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 45a. Terminus a quo je dán, jak vyplývá z dedikačních veršů písaře Gotšalka, 14. rokem Karlovy vlády (781), terminus ad quem představuje smrt Karlovy ženy Hildegardy († 30. 4. 783), neboť v těchto verších je zmiňována ještě jako žijící. Jedná se tak o jeden z nejstarších bezpečně datovatelných rukopisů psaných karolínskou minuskulou.

73 Srov. Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 203.

74 ÖNB Wien, Cod. Lat. 1.861 = *CLA X.1504*; srov. Unterkircher, Franz: *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich I. (Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400) 1*. Wien 1969, s. 44–45 s proveniencí Aachen (?) 783–795; *ibid.*, tab. 1; dále srov. Beer, R.: *Monumenta palaeographica Vindobonensia I*, tab. 17–26; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica I*, Lief. XI, tab. 4 (s proveniencí „schola palatina Aachen, ante 795") a nejnověji Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 490–491 č. 7217. Rukopis byl zamýšlen jako dar pro papeže Hadriána I. († 795), čímž je dán terminus ad quem celého rukopisu. Jeho osud je ale dosti nejasný, zřejmě dosti záhy se ocitl ve vlastnictví arcibiskupského stolce v Brémách, odkud se (opět ne zcela jasnou cestou) dostal do Vídně.

75 StadtBTrier, Cod. 22 (*Codex aureus*): *CLA IX.1366* = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 372–373 č. 6166; obsahuje texty všech čtyř evangelií; rukopis je pojmenován podle Ady, údajné sestry Karla Velikého, která jej prý nechala sepsat. Nejlepší reprodukce z tohoto rukopisu přináší: *Die Trierer Ada-Handschrift*, hg. v. K. Menzel – P. Corssen – H. Janitschek – A. Schnütgen – F. Hettner – K. Lamprecht. Leipzig 1889. Příslušnost tohoto kodexu k dvorské skupině není ale jednoznačná, odmítl ji např. Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 202, pozn. 6. Ukázku viz u: Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 45b (ukázka starší písařské ruky „A" píšící druhou až pátou složku rukopisu; ztotožnění ruky „A" s Gotšalkem je hlavním argumentem zastánců příslušnosti Adina rukopisu ke dvorské škole) a Foerster, Hans: *Mittelalterliche Buch- und Urkundenschriften*. Bern 1946, s. 20–21 + tab. IX (mladší ruka „B" píšící první a pak šestou až jedenadvacátou složku kodexu). Jisté je, že se trevírský evangeliář nacházel na místě dnešního uložení již koncem XII. stol., neboť jej uvádí nejstarší soupis knih opatství sv. Maximina. K němu nověji: Embach, Michael: *Die Bibliothek des Mittelalters als Wissensraum. Kanonizität und strukturelle Mobilisierung*. In: Becker, Julia – Licht, Tino – Weinfurter, Stefan (hg.): Karolingische Klöster. Wissenstransfer und kulturelle Innovation. Berlin–München–Boston 2015 (Materiale Textkulturen 4), s. 57–65.

76 B. Bischoff prokázal vazbu Gotšalkova písařského duktu na raně karolínskou vrstvu skriptorií v Lorsch a Metách – srov. Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 152.

tém okamžiku došlo ke střetu různých regionálních písařských tradic,[77] přičemž nejvýraznější autoritě se zde těšila tradice corbijská, jež byla ze všech předkarolínských skriptorií nejvíce přístupná experimentům a jistým „modernismům". Výsledkem těchto snah bylo jednak stále zřetelnější prosazování jednotné abecedy (zatím však tomuto principu vyhovují jen některé části nejnákladnějších kodexů – ze zmiňovaných rukopisů snese vyšší estetické nároky snad jen Dagulfův žaltář), dále upřednostňování zmenšené litery „unciální a" na úkor kurzívní (merovejské) formy, jasnější rozlišování jednotlivých zkratek s pokud možno jednoznačně vymezeným významem (zejména u zkratek pro „-ur" a „-us", z nichž prvně jmenovaná je snad přímo „vynálezem" dvorské školy v Cáchách).[78]

Ke skupině dvorských palatinálních rukopisů byl někdy rovněž řazen vatikánský rukopis formulářové sbírky hlásící se do prostředí papežské kanceláře – *Liber diurnus Romanorum pontificum*.[79] Interpretace tohoto exempláře, totiž jeho předpokládaná římská provenience a doba sepsání během pontifikátu papeže Hadriana I. (772–795), byla dlouho páteří italského (římského) původu karolínské minuskuly.[80] Avšak ani dvorský původ nebyl všeobecně přijat.[81] Ostatně ani ten by nevyřešil všechny problémy s tímto rukopisem spojené. Takže až posunutí jeho vzniku dále do IX. století poněkud odsunulo tento rukopis mimo zorné pole zájmu, alespoň co se týče jeho významu pro poznání vzniku karolínské minuskuly.[82]

Podobně nejasný je původ kolínského rukopisu č. 106, ačkoliv byl dříve přijímán předpoklad umisťující tento kodex do skriptoria působícího v klášteře sv. Martina v Tours.[83] Byl by to vlastně nejranější doklad použití raně karolínského knižního písma v tomto významném písařském středisku. Grafický profil tourské školy patří v raném středověku k nejlépe prozkoumaným.[84] Pěkným dokladem komplikovanosti a pestrosti, z níž toto písařské středisko vyrůstalo, je londýnský

77 Písař Gotšalk vyšel snad z burgundského prostředí, Dagulf pak zřejmě z prostředí severofrancouzského, s jistými vlivy insulárního písma – srov. Hessel, A.: *der karolingischen Minuskel*, s. 209.

78 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 152.

79 ASV Roma, sign. Miscell., Arm. XI.19: srov. Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 402 č. 6409 se zatím nejnovějším stanoviskem k časovému zařazení a provenienci: „wohl oberitalienisch (nicht aus Rom), IX. Jh., 1. Viertel".

80 Sickel, Th.: *Prolegomena zum Liber diurnus*, s. 19.

81 Bretholz, Berthold: *Lateinische Paläographie*. Leipzig–Berlin 1926[3]. (Grundriss der Geschichtswissenschaft, Bd. I, Abt. 1), s. 80; srov. ještě Steinacker, H.: *Zum Liber diurnus und zur Frage nach dem Ursprung der Frühminuskel*. In: Miscellanea Fr. Ehrle IV. Roma (Biblioteca Vaticana) 1924, s. 105–176.

82 Thompson, E. M.: *The New Palaeographical Society*, Ser. II, pl. 13.

83 Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, sign. HS 106; Arndt, W. – Tangl, M.: *Schrifttafeln* II[4], tab. 44–47, obsahuje Alkuinovu *Expositio in Psalmos* a je datovatelný mezi roky 802–814 (819).

84 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 271 přináší řadu kodikologických argumentů podporujících toto tvrzení: ze sklonku VIII. a z celého IX. století známe dnes na 350 rukopisů, které je možné do tohoto skriptoria umístit.

rukopis Jeronýmova komentáře na XIV.–XVIII. knihu Izajášova proroctví.[85] Na foliu 1[v] má vlastnickou poznámku psanou merovejským kurzívním písmem, vlastní text na foliích 1–109[86] je psán písmem dokumentujícím přerod pozdně merovejského knižního písma v raně karolínské formy, zbytek rukopisu (folia 110–143)[87] je psán insulárou. Tato insulární složka reprezentovaná v tomto kodexu hned několika písařskými individualitami nepochybně souvisí s pobytem Alkuina z Yorku, jenž byl tourským opatem v letech 796–802.[88] S jeho působením je rovněž spjat zřejmě nejcharakterističtější produkt tourského skriptoria, totiž velkoformátové Bible, jež se odtud šíří a stávají se vzorem i pro ostatní písařská střediska. Jedná se o kodexy o rozměrech zhruba 55 × 40 cm, přičemž tourské skriptorium bylo v první polovině IX. století schopno vyprodukovat až dva takové biblické rukopisy ročně.[89] Do této skupiny náleží především ty biblické rukopisy, které vznikaly ještě za Alkuinova života († 804), jenž jejich vznik sám inicioval. Jde o tzv. Curyšskou Bibli[90] a tzv. Bamberskou Bibli.[91] Výrazným rysem těchto nákladných kodexů je hierarchizace použitého písma podle stupně kaligrafie, což můžeme vyložit jako důkaz velmi vysoké písařské kultury tourského skriptoria.[92] Setkáváme se tu s vysoce kultivovaným majuskulním písmem ve funkci písma vyznačovacího (zejména s kvadrátní kapitálou a unciálou), jež prožívalo v knižním písmu svou poslední renesanci.[93] Vedle nich se setkáváme se specifickou variantou polounciály (jde o tzv. tourskou polounciálu) a rovněž i s novou karolínskou minuskulou.[94]

85 London, British Library, Egerton MS 2.831, psáno kolem roku 800.

86 Thompson, E. M.: *The New Palaeographical Society*, Ser. I, pl. 107.

87 Thompson, E. M.: *The New Palaeographical Society*, Ser. I, pl. 108.

88 Tyto „insulární stopy" jsou velmi důležitým argumentem proti „tourské koncepci" původu karolínské minuskuly. Tourské skriptorium bylo tak jen „jedním z mnoha uživatelů" karolínského reformního písma, nikoli jeho „vynálezcem" – srov.: Traube, L.: *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters I. Die lateinische Schrift im Mittelalter*. In: Lehmann. P. (hg.): Vorlesungen und Abhandlungen II, s. 25.

89 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 271.

90 Zürich, Zentralbibliothek, sign. Ms. Car. C 1; srov.: Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 46 (tourská polounciála) a tab. 47 (karolínská minuskula) a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 538 č. 7589 („Tours, IX. Jh., 2. Viertel").

91 SB Bamberg, HS A.I.5 (Bibelhandschrift No. 1); srov.: Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Lief. XVIII, tab. 2–5 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 44 č. 190 („Tours (Marmoutier) 834–843").

92 Základní prací ke zdejšímu skriptoriu stále zůstává Rand, Edward Kennard: *The Earliest Book of Tours*. Cambridge (Mass.) 1934 (Studies in the script of Tours 2); dále Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 106–107; v Tours je možné tento jev sledovat až po tři písařské generace.

93 Bretholz, B.: *Lateinische Paläographie*, s. 80.

94 Z mladších tourských Biblí je možné uvést bohatě iluminovanou (Vivianovu) Bibli psanou mezi lety 843–851: BNF Paris, Ms. Lat. 1; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 3 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 17 č. 3951. Z obsahově jiných rukopisů má pravděpodobnou tourskou provenienci evangeliář psaný nejspíše mezi lety 849–851: BNF Paris, Ms. Lat. 266; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 5 + pl. IV a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 24–25 č. 3980.

Ačkoliv dnes již nelze tourskou písařskou školu spojovat přímo se vznikem karolínského minuskulního písma, je mimo jakoukoli diskusi, že zdejší skriptorium, zřejmě též pod vlivem písma antických rukopisů vyznačujícího se proporční souměrností a grafickou pravidelností, představovalo po několik písařských generací výrazné a mimořádně produktivní centrum.[95]

2.3 Ostatní západofranské písařské školy

Nejvýraznějším rozdíl mezi západofranskými a východofranskými písařskými školami spočívá ve skutečnosti, že u některých západofranských písařských středisek sahají počátky prokazatelné písařské tvorby až do pozdně antického, respektive raně středověkého období. To platí především o Lyonu, jehož předkarolínskou písařskou tvorbou se zabýval E. A. Lowe.[96] Poměrně vysoká úroveň písařské kultury v raně středověké Galii se projevuje rovněž existencí prakticky nepřetržitého používání římského kurzívního písma jak pro diplomatické,[97] tak i pro literární účely.[98] Toto pozdně antické podloží zanechalo své stopy i v některých západofranských karolínských písařských školách, a to například velmi charakteristickým upřednostňováním polounciálního „a“ v minuskulní abecedě, což lze nejtypičtěji sledovat u skriptorií ve Fleury a Auxerre, jež se zejména ve druhé třetině IX. století vzájemně velmi silně

95 Mentz, Arthur: *Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern*. Leipzig 1920, s. 111–112.

96 Lowe, E. A.: *Codices Lugdunenses antiquissimi*. Lyon 1924. Lowe prokázal též jistý vliv vizigótského písma na předkarolínské lyonské skriptorium: *cit. práce*, pl. XXI a XXII a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 137–138 č. 2549a – Origenes: Lyon, Bibl. municipale, ms. 443 (372). Karolínskou fázi zdejší písařské školy reprezentují tyto rukopisy: 1) *Florilegia* psaná mezi lety 848–880: BNF Paris, Ms. Lat. 2.832; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 131 + pl. VII = Delisle, L.: *Le cabinet*, pl. XXVIII.2–3 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 84 č. 4240; 2) *Opera* Flora z Lyonu psaná asi mezi lety 855–860: BNF Paris, Ms. Lat. 2.859; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 133 + pl. VII = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 86 č. 4256; 3) *Hieronymi Commentum in Isaiam prophetam* (frag.) psané před rokem 814: BNF Paris, Ms. Lat. 152; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 451 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 21 č. 3964.

97 Bresslau, Harry – Klewitz, Hans-Walter: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien II.2*. Leipzig 1931², s. 522–523. Dominantní roli zde hraje kancelář merovejských králů doložená originálními papyrusovými listinami již od přelomu VI./VII. století – srov.: Lauer, Philip – Samaran, Ch.: *Les diplômes originaux des Mérovingiens*. Paris 1908, pl. 2. Soukromé listiny vzniklé v této době v galorománském prostředí vykazují v zásadě stejnou grafiku jako soudobé listiny vzešlé z merovejské panovnické kanceláře. Podotýkám, že v originále zachované listiny z území pozdější Východofranské říše mají asi stopadesátileté zpoždění: nejstarší známe až z poloviny VIII. století.

98 Srov. např. BNF Paris, Ms. Lat. 8.913 – Avitus z Vienne: *Homiliae* (frag.), jde o zlomek papyrusového kodexu z VI. století vzniklého v galském prostředí = *CLA V.573*; Steffens, F.: *Lateinische Palaeographie*, tab. 24.

ovlivňují.[99] Z ostatních písařských středisek jsou bezpečně doložena tato: Remeš,[100] Saint-Denis[101] a Saint-Germain-des-Prés.[102]

Od druhé poloviny IX. století přebírají v této oblasti dominantní pozici skriptoria Saint Amand[103] (s důležitou vazbou na arcibiskupství v Salzburgu, o tom viz níže), Saint-Bertin a Arras. Zdejší karolínská minuskula se vyznačuje mimořádnou morfologickou pravidelností.

Insulární vliv je v oblasti dnešní Francie nejzřetelnější v bretaňských lokálních písařských školách a školách středofrancouzských (viz Orléans[104]), prozrazující se rovněž častým výskytem nápadně hranatých forem jednotlivých liter.

99 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 156–157.

100 Do remešského skriptoria IX. století se hlásí následující rukopisy: 1) Bible: Reims, Bibliothèque municipale, ms. 1–2; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue V*, s. 584 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 266 č. 5244; 2) *Gregorii Magni Moralia in Iob I–V*: Reims, Bibliothèque municipale, ms. 99; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue V*, s. 585 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 268 č. 5260; 3) *Opuscula s. Augustini*: Reims, Bibliothèque municipale, ms. 382; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue V*, s. 592 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 270 č. 5279; 4) před rokem 882 napsaný kodex obsahující *S. Augustini De Trinitate*: Reims, Bibliothèque municipale, ms. 390; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue V*, s. 592 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 271 č. 5283; 5) před rokem 882 vzniklý rukopis obsahující *Isidori Hispalensis Opera* + *Ps.-Ciceronis Synonyma*: Reims, Bibliothèque municipale, ms. 425; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue V*, s. 593 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 272 č. 5295.

101 Raně karolínskou fázi tohoto skriptoria reprezentuje dvousvazkový rukopis obsahující *Cassiodori Commentum in Psalmos* (I–L; LIV–XCIX) napsaný mezi lety 793–806: BNF Paris, Ms. Lat. 15.304–15.305; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue III*, s. 413 + pl. III = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 219 č. 4974. S tímto rukopisem chronologicky souvisí *Hieronymi Commentum in Ieremiam prophetam* napsané rovněž mezi lety 793–806: BNF Paris, Ms. Lat. 17.371; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue III*, s. 579 + pl. III = Delisle, L.: *Le cabinet*, pl. XXI.2 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 224–225 č. 5003.

102 Do tohoto skriptoria IX. století se hlásí *Liber de domibus et redditibus monasterii Sancti Germani a Pratis*: BNF Paris, Ms. Lat. 12.832; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue III*, s. 303 + pl. 5 (s datací do let „800–826“) = Delisle, L.: *Le cabinet*, pl. XXII.4 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 200 č. 4844 (předatováno do let: „812–817“). Mladší fázi tohoto skriptoria náleží *Usuardi Martyrologium* + *Regula s. Benedicti* + *Obituarium monasterii Sancti Germani a Pratis*, psáno mezi lety 854–867: BNF Paris, Ms. Lat. 13.745; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue III*, s. 335 + pl. 12 = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 211 č. 4930 („um 865“).

103 Příkladem produkce tohoto skriptoria v IX. století mohou být Eugippiova *Excerpta ex s. Augustini operibus* psaná před rokem 828: BNF Paris, Ms. Lat. 2.109; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 109 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 61 č. 4130. Dále *Sacramentarium* z konce IX. století: BNF Paris, Ms. Lat. 2.291; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue II*, s. 474 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 67 č. 4157.

104 Sem náleží Bible (Theodulfovy recenze) + díla Isidora, Euchera a sv. Augustina v rukopise psaném mezi lety 801–818: BNF Paris, Ms. Lat. 9.380; Samaran, Ch. – Marichal, R.: *Catalogue III*, s. 107 = Delisle, L.: *Le cabinet*, pl. XXI.3 = *CLA V.576* = Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 148 č. 4572.

2.4 Severoitalské písařské školy

V severní Itálii musí snad nejúporněji nové reformní karolínské písmo soupeřit s místní raně středověkou (staroitalskou) písařskou tradicí, kterou je možné, podobně jako tomu bylo v Galii, sledovat již od VI. století.[105] Tuto staroitalskou tradici však karolínská minuskula nahrazuje v některých skriptoriích již před rokem 800. Nejvýraznějším zástupcem raného přechodu ke karolínské minuskule je skriptorium ve Veroně, jehož vrcholné období je spojeno s působením arcijáhna Pacifika († 846).[106] Jinde je naopak recepce karolínské minuskuly opožděna – typicky ve Vercelli.[107] V zásadě ale platí, že se karolínské reformní písmo v severoitalské oblasti definitivně prosazuje již během druhé čtvrtiny IX. století.[108] Nejkonzervativnějším písařským střediskem je v této oblasti Nonantola, která nejdéle lpí na staroitalské tradici a jejíž minuskula ještě dlouho uchovává některé lokální zvláštnosti (například epsilonový tvar písmene „e“, četné a specifické ligatury s písmenem „r“ apod. připomínající ranou fázi beneventského písma). Z dochovaných pramenů je dále zřejmé, že se staroitalské („langobardské“) písařské tradice houževnatěji drží notářské okruhy, jejichž produkce je dosti dobře ilustrována faksimilovými edicemi.[109]

Samotný Řím udržuje pro knižní účely pozdně antická kaligrafická písma (typicky unciálu), karolínská minuskula sem výrazněji proniká až ve druhé polovině IX. století.[110]

---

105 Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 23a–b: Milano, Biblioteca Ambrosiana, Cim. 1 obsahující *Antiquitates Judaicae* Josefa Flavia = *CLA III.304*. Tento papyrusový kodex z VI. století je zřejmě jedním z mála vzácných dokladů produkce Cassiodorova skriptoria ve Vivariu, odkud se dostal do Milána. O něco mladší fázi staroitalského knižního písma (VII. století) reprezentuje ukázka z: Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 25b: Milano, Biblioteca Ambrosiana, sign. C.98 obsahující *Homiliae* sv. Maxima z Turína.

106 Příklad produkce Pacifikova skriptoria u: Thompson, E. M.: *The New Paleographical Society*, Ser. II, pl. 12: Verona, Biblioteca capitolare, cod. XCII (*Ordo Romanus*), psáno před rokem 821.

107 Viz např. rukopis Isidorových *Etymologií* uložený ve Vercelli, Biblioteca capitolare, sign. CCII psaný na počátku IX. století: Ehrle, F. – Liebaert, P.: *Specimina codicum latinorum Vaticanorum*, tab. 10. Tento rukopis můžeme považovat za typický příklad konzervativní staroitalské grafické produkce – charakteristický je zejména tvar ligatury „ri“, „fi“, „te“ a unciální tvar písmene „d“; jsou to formy, které naleznou plné uplatnění a rozvinutí v kaligrafické beneventáně – srov. Loew, E. A. [= Lowe]: *The Beneventan Script. A History of The South Italian Minuscule*. Oxford 1914, s. 134–135 (tvar písmene „d“), s. 144 (ligatura „fi“) a s. 146 (ligatura „te“).

108 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 155.

109 Ze specializovaných prací je tu třeba upozornit na: Bonelli, Giuseppe: *Codice paleografico lombardo (secolo VIII.)*. Milano 1908 přinášející mimo jiné na tab. 7 známý diplom langobardského krále Aistulfa z 20. července 755. Lemene – pro kostel sv. Vavřince v Bergamu (Archivio storico diocesi di Bergamo, Archivio capitolare di Bergamo, sine sign.); pronikání čitelnějšího karolínského písma do této oblasti je průkazné na ukázkách z veronského okruhu: Monaci, Ernesto: *Archivio paleografico italiano III*, tab. 5 (10. února 810. Verona – s převládajícími prvky staroitalské kurzívy) a k tomu Monaci, E.: *Archivio paleografico italiano III*, tab. 6 (7. května 814. Verona – ovlivněno již karolínskou minuskulou).

Pro Itálii (obzvláště severní) je více než kde jinde důležitá působnost jednak cizích písařských tradic (typicky viz například skriptorium iroskotského misijního kláštera Bobbio[111]) a dále též působnost jednotlivých písařských individualit neitalského původu; ti se výrazně podílejí na prosazování karolínského knižního písma v této oblasti.[112]

2.5 Raetie, okruh Bodamského jezera

Dalším výrazným lokálním střediskem písařské kultury v předkarolínském a raně karolínském období je oblast Raetie s centrem v biskupství v Churu.[113] Zdejší skriptorium vzkvétalo zejména za biskupa Remedia († 820), který byl kolem roku 800 objednavatelem několika rukopisů, jejichž písmo se vyznačuje kladením důrazu na lámání a dále charakteristickým duktem litery „t“, která (stejně jako lámání) připomíná pozdější kaligrafii montecassinsko-beneventského okruhu, resp. písmo vizigótské.[114] Tato oblast tudíž stojí pod dosti silným vlivem výše zmiňovaných severoitalských škol.[115]

Mnohem výraznější a významnější je v této oblasti skupina iroskotských fundací soustředěná kolem Bodamského jezera, v rámci níž zaujímá dominantní postavení klášter sv. Havla. K tomuto klášteru (a částečně i do kláštera Reichenau, který udržoval s klášterem sv. Havla velmi úzké kontakty, včetně výměny písařských sil) se hlásí nejstarší datovatelná a bezpečně provenienčně zařaditelná

110 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 155.

111 Reprezentativní výběr produkce tohoto skriptoria v VII. a VIII. století podává Steffens, F.: *Lateinische Paläographie*, tab. 27, 33–34; celou produkci pak prezentuje: Cipolla, Carlo: *Codici Bobbiesi della Biblioteca nazionale universitaria di Torino* (Atlante di novanta tavole + testo). Milano 1907 (Collezione paleografica Bobbiense 1).

112 Známá je například účast písaře tourského skriptoria při psaní rukopisu ve Vercelli, Biblioteca capitolare, sign. CIV (47) – srov. Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 156. Tourská škola je severní Itálii blízká rovněž tím, že nepřerušila tradice navazující na pozdně antická knižní písma, a to jak majuskulní (kapitálu a unciálu), tak i minuskulní (polounciálu).

113 Synteticky zpracováno u: Bruckner, Albert: *Scriptoria medii aevi Helvetica. Denkmäler schweitzerischer Schreibkunst des Mittelalters I. (Schreibschulen der Diözese Chur)*. Genf 1935; úplný soupis rukopisů a zlomků psaných raetskou minuskulou podává Erhart, P.: *Die churrätische Minuskel*. In: Erhart, Peter – Hollenstein, Lorenz (hg.): Mensch und Schrift im frühen Mittelalter, s. 140–147.

114 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XVII, tab. 7 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 322 č. 5736 (*Sacramentarium Gelasianum*): originál uložen v StiftsB St. Gallen, Cod. 348, psáno v Chur kolem roku 800. Na ukázce je zřejmé, že vedle italských vlivů (projevujících se rovněž krátkými nasazovacími a koncovými tahy u hlav, resp. pat dříků písmen „i“, „m“ a „n“, což vyvolává výše zmíněný beneventský („gotický“) dojem) se v churském skriptoriu projevují i dosti silné vlivy insulární, a to zejména v oblasti knižní malby (srov. např. lemování kontur některých iniciál drobnými tečkami typickými pro iroskotskou knižní malbu). Vzniká tak dosti zajímavá syntéza obou stylů. Jinou ukázku z téhož rukopisu přináší *The Palaeographical Society*, Ser. I, pl. 185.

115 Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 208.

skupina předkarolínskou (alemanskou) minuskulou psaných rukopisů, z nichž nejdůležitější jsou:[116]

1) StiftsB St. Gallen, Cod. 70 obsahující *Corpus Paulinum*, tedy soubor Pavlových novozákonních epištol; psáno buď roku 760, nebo 761 ve svatohavelském klášteře písařem Winithariem[117] a

2) StiftsB St. Gallen, Cod. 44 obsahující soubor starozákonních proroků; psáno mezi lety 760–781 buď ve svatohavelském klášteře, nebo v Reichenau.[118]

Pro ranou fázi svatohavelského skriptoria hrají velmi důležitou roli rovněž písemnosti diplomatického obsahu (jedná se veskrze o donační listiny), v nichž je ale použito formálně knižního písma.[119] Pro jejich relativně velké množství zde podávám výběr:

1) Hungaerova donace vydaná v St. Gallen 28. července 761 pro sv. Havla,[120]

2) Hugova donace vydaná ve Weigheimu 22. listopadu 763 pro sv. Havla,[121]

3) Sigiharova donace vydaná v Baumgartenu 2. května 772–775 pro sv. Havla,[122]

4) Warinova donace z 30. března 797 pro sv. Havla. [123]

Bodamská skupina je tak pro konec VIII. a celé IX. století jednou z nejfrekventovanějších proveniencí mezi dochovanými prameny.[124] Winithariův rukopis se vyznačuje ještě silnou závislostí na majuskulním písmu (časté je zejména unciální „D“, dále majuskulí „F“, „G“ a částečně i „N“), naopak polounciálu při-

116 O alemanské minuskuli nověji: von Scarpatetti, Beat: *Die alemanische Minuskel*. In: Erhart, P. – Hollenstein, L. (hg.): Mensch und Schrift im frühen Mittelalter, s. 148–152 a Maag, Natalie: *Alemannische Minuskel (744–856 n. Chr.). Frühe Schriftkultur im Bodeseeraum und Voralpenland*. Stuttgart 2014 (Quellen und Untersuchungen zur Lateinischen Philologie des Mittelalters 18).

117 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 1; Bruckner, A.: *Scriptoria medii aevi Helvetica II. (Schreibschulen der Diozöse Konstanz – St. Gallen 1)*. Genf 1936, s. 58–59 + tab. II.

118 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 3; Bruckner, A.: *Scriptoria medii aevi Helvetica II*, s. 58 + tab. I a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 301 č. 5529a–5530.

119 Mersiowsky, Mark: *Frühe elsässische Privaturkunden in St. Gallen*. In: Erhart, Peter – Hollenstein, Lorenz (hg.): Mensch und Schrift im frühen Mittelalter, s. 137–139.

120 StiftsA St. Gallen, Urk. I, č. 23: *ChLA I.57* a Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 2a.

121 StiftsA St. Gallen, Urk. I, č. 28: *ChLA I.60* a Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 2b.

122 StiftsA St. Gallen, Urk. I, č. 51: *ChLA I.76* a Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 4.

123 StiftsA St. Gallen, Urk. I, č. 133: *ChLA II.138* a Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 5.

124 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 271. Pramenná situace je pro IX. století kvantitativně vyjádřitelná takto: z celkového počtu cca 7.000 kusů (počítaje v to jak celé rukopisy, tak i zlomky) lze podle Bischoffa provenienčně začlenit cca 350 rukopisů do skriptoria u sv. Martina v Tours, přes 300 rukopisů se hlásí do „bodamského okruhu“, cca 300 rukopisů do skriptoria v Remeši (zde jde ovšem zřejmě o celou skupinu skriptorií), asi 200 rukopisů se hlásí do Corbie, přes 100 kusů lze umístit do klášterních skriptorií v Lorsch, Salzburgu, Lyonu a Freisingu – srov. Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I–III*, passim.

pomínají písmena „r“ a „g“. K novému minuskulnímu písmu má nejblíže tvar dlouhého „s“. Již zde se objevuje prvek, který zůstane dlouho charakteristický pro raně karolínskou bodamskou provincii – objevuje se specifická ligatura „nt“ tvořená minuskulním písmenem „n“, jehož koncový tah je vpravo zhruba ve výši základní linky prodloužen a na něj je nasazen dřík písmene „t“, a to buď kolmý, nebo více či méně zešikmený.[125] Posléze získává písmo této provincie nápadně široký a okrouhlý duktus.[126] Vrcholné období prožívá tento styl psaní zejména za svatohavelského opata Gozberta, a to mezi lety 820–830,[127] druhým výrazným propagátorem tohoto úzu byl knihovník Reginbert († 846) z Reichenau. Teprve o generaci mladší písaři opouštějí tyto staré tradiční písařské zvyklosti a jejich duktus se již více blíží „čisté (dvorské)“ karolínské minuskuli zbavené již výraznějšího lokálního zabarvení.[128] Navíc poměrně dosti silná školská tradice zachovávaná v tomto prostředí poněkud stírá individuální charakter jednotlivých písařských rukou.[129] Nicméně z nejvýraznějších písařských individualit působících zde v druhé polovině IX. století lze identifikovat práci Notkera Balbula († 912 v klášteře sv. Havla).[130]

2.6 Východofranská skriptoria

Překročením linie Rýn – Dunaj směrem na východ se ocitáme na území, které nebylo přímo zasaženo římskou písařskou tradicí, skriptoria, jež se zde nacházejí, nemají tudíž „římskou kurzívní zkušenost“, jejich nejranější počátky jsou spojeny buď s křesťanskou misijní činností (v oblasti mezi Rýnem a Mohanem je nejdůležitější anglosaská misie spojená se sv. Bonifácem († 754) a jeho následovníky), nebo jsou jejich počátky spjaty až s šířením rané karolínské minuskuly,

125 Pro St. Gallen srov. Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XIV, tab. 1a–b; pro Reichenau srov. *ibid.*, Ser. II, Lief. X, tab. 5a (Primasiův komentář na Janovu Apokalypsu, psáno před rokem 822) a *ibid.*, Ser. II, Lief. X, tab. 6 (*Gregorii Magni Moralia in Iob*, psáno rovněž před rokem 822). Pro nejméně výrazné skriptorium v této skupině – *Kostnici* – srov.: Löffler, K.: *Zur Frage einer Konstanzer Schreibschule in karolingischer Zeit*. In: Lindsay, W. M. (ed.): Palaeographia latina V. Oxford 1927, s. 5–27, zde zejm. tab. I, na níž je ukázka z biblického rukopisu (*Vetus testamentum*): Württembergische LandesB Stuttgart, sign. HB II 35: Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 358 č. 6066.

126 V tom bývá spatřován základní morfologický rys alemanské minuskuly – srov. Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 154.

127 Bruckner, A.: *Scriptoria medii aevi Helvetica II*, s. 27.

128 Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 213, pozn. 7.

129 Bretholz, B.: *Lateinische Paläographie*, s. 87.

130 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XV, tab. 5: StiftsB St. Gallen, Cod. 14 obsahující knihy Starého zákona a psané rukou Notkera Balbula mezi lety 870–912 (Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 299 č. 5508), dále *Monumenta papaeographica*, Ser. I, Lief. XV, tab. 6–7: StiftsB St. Gallen, Cod. 672 obsahující Akta druhého konstantinopolského koncilu, psáno Notkerem Balbulem před rokem 888 (Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 331 č. 5830).

nemají tedy příliš výrazné předkarolínské „podloží“ – to je typické pro bavorská skriptoria, která tak svým způsobem můžeme chápat jako zástupce „karolínské periferie“ (míněno v teritoriálním slova smyslu).

Mezi východofranská skriptoria s insulárními kořeny náleží především klášter, který v této oblasti hrál bezpochyby dominantní roli, totiž Bonifácova fundace Fulda.[131] Na produkci zdejší písařské školy je dobře patrná symbióza obou písařských stylů, totiž insulárního i karolínského, a to zhruba od roku 800, kdy začala být obě písma používána paralelně a vzájemně se ovlivňovala. Toto ovlivňování trvá po celou první polovinu IX. století, kdy se ve Fuldě setkáváme jak s čistě insulárními texty,[132] tak i s karolínskou minuskulou, která v sobě nese některé prvky anglosaského písma.[133] U některých rukopisů je velmi obtížné bezpečně určit přesnou provenienci, takže se musíme spokojit s konstatováním širší fuldsko-würzburské provincie.[134] Samotné skriptorium ve Würzburku bylo ve srovnání s Fuldou progresívnější, karolínská minuskula se zde prosazuje již kolem roku 820.[135] Do stejné skupiny jako právě zmiňovaná skriptoria je možné zařadit i *Mohuč*.[136] Obecně platí, že písmo těchto center je buď převážně kolmé, nebo má tendenci k celkovému sklonu doleva, je hranatější, zdůrazňuje přirozeně zašpiča-

131 Lehmann, P.: *Die alte Klosterbibliothek Fulda und ihre Bedeutung*. In: Erforschung des Mittelalters. Leipzig 1941, s. 216–217; k vazbě mezi fuldským skriptoriem a zdejší knihovnou srov.: Löffler, Karl: *Deutsche Klosterbibliotheken*. Bonn–Leipzig 1922², s. 122nn; nejnověji se fuldskému skriptoriu v raně karolínském období věnovala Herrad Spilling: *Die frühe Phase karolingischer Minuskel in Fulda*. In: Schrimpf, G. (hg.): Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen. Fuldaer Studien 7, 1996, s. 253nn. Dále srov.: Schrimpf, Gangolf – Leinweber, Josef – Martin, Thomas (hg.): *Mittelalterliche Bücherverzeichnisse des Klosters Fulda und andere Beiträge zur Geschichte der Bibliothek des Klosters Fulda im Mittelalter*. Frankfurt am Main 1992 (Fuldaer Studien 4).

132 Srov.: Ihm, Max: *Palaeographia Latina*. Leipzig 1909, tab. VIII: SB Bamberg, HS E.III.19 obsahující *Scriptores historiae Augustae*: Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 49 č. 216 („Fulda, IX. Jh., 2. Viertel“).

133 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. III, tab. 1 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 255 č. 3174: BSB München, Clm 14.391 obsahující *Expositio in evangelium s. Johannis* Alkuina z Yorku, psáno před 848. Anglosaskému úzu se nejvíce podobá duktus liter: „e“, „t“ a „a“. Tento rukopis je považován za nejmladší, v němž se ještě projevuje insulární dědictví – srov.: Bretholz, B.: *Lateinische Paläographie*, s. 86.

134 Jedná se o zlomek *Collectio Dionysio-Hadriana*: UniB Würzburg, M. p. th. f. 72, psán v první čtvrtině IX. stol. – srov.: Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. V, tab. 6 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 525 č. 7502; dále starozákonní knihy *Paralipomenon*: UniB Würzburg, M. p. th. f. 14, psán mezi lety 832–842; srov.: Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. V, tab. 8 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 518 č. 7465.

135 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 158. K würzburské produkci srov.: Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, lief. V, tab. 9 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 519 č. 7470: UniB Würzburg, M. p. th. f. 21 obsahující *Aldhelmi De laudibus virginitatis*, psáno (dle Chrousta) mezi lety 842–855.

136 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 127; důkladnou paleograficko-kodikologickou analýzu provedli: Lindsay, W. M. – Lehmann, P.: *The (Early) Mayence Scriptorium*. In: Lindsay, W. M. (ed.): Palaeographia Latina IV. Oxford 1925, s. 15–39 + tab. IV–V.

tělé dolní dotažnicové linie a má objemnější bříška než je obvyklé u „klasické“ karolínské minuskuly. Horní dotažnice jsou buď kyjovitě zakončeny, nebo – typicky v Mohuči – se dokonce vyskytují tradiční insulární trojúhelníková zakončení.[137]

Silná insulární tradice stojí rovněž na počátku skriptoria benediktinského kláštera ve Werdenu založeného münsterským biskupem sv. Liudgerem.[138] K dalším dokladům používání anglosaského ostrého písma v tomto prostředí snad náleží i (dnes) kolínský rukopis Alkuinových komentářů na Žalmy, o němž byla již výše zmínka.[139]

Z ostatních východofranských skriptorií se svými počátky v raně karolínském období je třeba ještě v této oblasti jmenovat Kolín nad Rýnem s rozkvětem zejména za arcibiskupa Hildebalda (785–819), kdy vznikají Augustinovy komentáře na Žalmy[140] a dále sborník komputistických spisů;[141] a dále klášter Lorsch, jehož (graficky ovšem značně problémové) počátky byly hledány v jednom z opisů kroniky Řehoře z Tours[142] a na tzv. vídeňském zlomku (8 fol.) *Annales Laureshamenses*.[143] Vrchol zdejší písařské školy se kryje s obdobím opata Adalunga (804–837).[143]

---

137 Srov. např.: *The Palaeographical Society*, Ser. II, pl. 67–68 a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 371 č. 3829: Oxford, Bodleian Library, Ms. Laud. Misc. 120 obsahující Augustinův spis *De civitate Dei, lib. I–VII*, psán pro würzburského biskupa Gozbalda mezi lety 842–855.

138 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. XXII, tab. 6: SB Berlin, MS Theol. Lat. Fol. 356 obsahující *Gregorii Magni Homiliae in Ezechiel*, psáno ve Werdenu před rokem 800, rukopis tedy patří ještě do rané fáze Liudgerova skriptoria – srov. Löffler, K.: *Deutsche Klosterbibliotheken*, s. 200.

139 Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, MS 106 – Arndt, W. – Tangl, M.: *Schrifttafeln II*[4], tab. 39–40 (předpokládající ještě tourskou provenienci tohoto rukopisu) a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 398 č. 1919 (s opatrnější proveniencí i datací: „Nördliches Rheinland, IX. Jh., 1. Drittel“).

140 Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, HS 67 – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. VI, tab. 10 (psáno mezi lety 795–819) a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 392–393 č. 1897.

141 Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, HS 83 II – Chroust, A.: *Monumenta palaegraphica*, Ser. II, Lief. VII, tab. 1 (psáno mezi lety 798–819, zřejmě roku 805) a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 395 č. 1907.

142 BAV Roma, Cod. Palat. lat. 966 = *CLA I.98*, Foerster, H.: *Mittelalterliche Buch- und Urkundenschriften*, s. 16–17 + tab. VI. Rukopis obsahuje vlastně dva celky: na fol. 1–53[r] *Liber Historiae Francorum* a na fol. 53[v]–59 *Annales Nazariani*. Datace obou celků však nebyla jednoznačná: Lindsay, W. M.: *Notae Latinae*, Cambridge 1915, s. 481 datoval první část rukopisu do let 786–791, druhou pak přímo k roku 791, později (Lindsay, W. M.: *The (Early) Lorsch Scriptorium*. In: Lindsay, W. M. (ed.): Palaeographia Latina III, Oxford 1924, s. 29) obě části sjednotil, a to k roku 791. Nověji byla ovšem lorschská provenience zpochybněna: Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 418 č. 6572 („Murbach (?), VIII./IX. Jh.“). Rovněž další doklad možných počátků lorschského skriptoria z BAV Roma, sign. Cod. Palat. lat. 1.547 – Seneca: *De beneficiis* et *De clementia* (Chatelain, Émile: *Paléographie des classiques latins II*. Paris 1894–1900, pl. CLXVIII a Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 419 č. 6581) byl zpochybněn, a to ve prospěch hornoitalské provenience.

143 Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. XI, tab. 5: ÖNB Wien, Cod. Lat. 515, psáno mezi lety 795–796; srov. Unterkircher, F.: *Katalog 1*, s. 25–26 + Abb. 3 a nověji Bischoff, B. – Eber-

Nejstarší stopy *bavorských písařských škol* lze zpětně sledovat k roku 770,[145] tato písařská provincie není vzhledem ke své jisté perifernosti zakořeněna v pozdní antice, karolínská minuskula zde pěstovaná není tudíž nikterak „rušena" žádnou předchozí místní písařskou tradicí. Tím je zapříčiněna skutečnost, že písmo těchto škol se vyznačuje dosti čistým typem karolínské minuskuly, jistou ne nevýznamnou roli tu současně hrají faktory ryze vnější – totiž to, že lze prokázat dosti intenzívní osobní kontakty mezi bavorským prostředím a centry karolínské kaligrafie. Mám zde na mysli zejména vazby salcburskéha arcibiskupa Arna s Alkuinem z Yorku, v salzburském písařském okruhu se vedle toho přímo uplatňuje řada písařů nejprve ze Saint-Denis, pak z kláštera Saint-Amand.

Nejvýraznějším centrem v této oblasti je bezpochyby arcibiskupství v Salcburku, a to zejména v období episkopátů již zmiňovaného Arna (785–821),[146] dále Adalrama (821–836) a Liuprama (836–859). Písmo této školy je, jak bylo výše naznačeno, dosti závislé na tourské písařské škole, salcburská varianta se však vyznačuje větším modulem a tučnějším duktem písma – jde o tzv. širokou karolínskou minuskulu.[147] Výraznou je snaha odstraňovat kurzívní varianty jednotlivých liter, přičemž tento způsob psaní můžeme označit specifický salzburský rys, ostatní projevy jsou zcela závislé na francouzských školách.[148]

Skriptorium u sv. Jimrama v Řezně zažívá svůj vrchol za biskupa Baturicha (817–847), který je výrazným propagátorem nového reformního karolínského písma.[149] Avšak vedle toho je současně používán ještě poněkud konzervativnější úzus.[150] Řez-

---

sperger, B.: *Katalog III*, s. 480 č. 7132, kde je tato provenience poněkud oslabena a korigováno je i Chroustovo časové zařazení: „Oberrhein (alemannisches Gebiet?), 794–803".

144 Bischoff, B.: *Die Abtei Lorsch im Spiegel ihrer Handschriften*. Lorsch 1989[2].

145 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 146–147; Bischoff, B.: *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken der Karolingerzeit 1: Die bayrischen Diözesen*. Stuttgart 1974[3], s. 60nn + 172nn. Bischoff připouští jistý vliv severoitalských škol (Verony?) na formování rané minuskuly v řezenském skriptoriu.

146 Mazal, O.: *Die Salzburger Domkapitelbibliothek vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*. In: Silagi, Gabriel (hg.): Paläographie 1981. Colloquium des Comité International de Paléographie. München, 15.–18. September 1981. Referate. München 1982 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 32), s. 72.

147 ÖNB Wien, Cod. Lat. 795: *Enchiridion Arnonis* – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. VII, tab. 3 (psáno r. 798); Unterkircher, F.: *Katalog 1*, s. 31–32 + Abb. 4–4a (psáno kolem r. 799) a nejnověji Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 483 č. 7160. Dále srov. známý rukopis: ÖNB Wien, Cod. Lat. 808 obsahující korespondenci mezi Alkuinem a Arnem, a Izidorův spis *De officiis ecclesiasticis* – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. VII, tab. 4 (psáno kolem r. 804); Unterkircher, F.: *Katalog 1*, s. 32 + Abb. 6 (předatováno na rok cca 802) a nejnověji Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog III*, s. 484 č. 7162–7163.

148 Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 212.

149 BSB München, Clm 14.468: Petzet, E. – Glauning, O.: *Deutsche Schrifttafeln des IX. bis XVI. Jahrhunderts I*, tab. IV (přináší fol. 110[r] citovaného rukopisu, psáno r. 821) a nověji Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog II*, s. 258 č. 3208 (s explicitně vyjádřenou provenienci „Regensburg, Baturich-Kreis").

150 BayHStA München, Regensburg – St. Emmeram, Cod. 5 ½: Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. I, tab. 3 přinášející ukázku z tzv. první tradiční knihy kláštera sv. Jimrama v Řezně

no a jeho raně karolínská rukopisná produkce má, jak bude ještě v následujících kapitolách patrné, klíčový význam pro šíření latinské písařské kultury na východní misijní území, zejména pak do Čech před založením vlastní diecézní struktury v 70. letech X. století. Je to pochopitelně dáno působením řezenského kléru, dle Dušana Třeštíka koordinovaného archipresbyterátem sídlícím s největší pravděpodobností u tehdy nejvýznamnější pražské sakrální stavby, baziliky sv. Jiří.[151]

Vedle těchto dominantních skriptorií lze v jihovýchodním Německu zachytit ještě písařskou školu u biskupství ve Freisingu.[152]

2.7 Latinské písmo v X. a XI. století – nástin

Karolínská renesance trvala zhruba tři generace, jejím výsledkem byly mimo jiné kláštery a biskupská sídla vybavená někdy až stovkami rukopisů.[153] V zásadě jednotné karolínské písmo vítězí v celé franské říši zhruba ve druhé třetině IX. století.[154] Po polovině IX. století se politická situace zhoršuje, množí se vpády Normanů a Arabů, po roce 900 rovněž Maďarů. Latinské písmo na tuto zhoršující se situaci reaguje, takže znaky karolínské minuskuly v této epoše jsou průvodními jevy celkové kulturní dekadence. Ta se projevuje již od konce IX. století tím,[155] že zatímco dosud bylo písmo přirozené, duktus byl plynulý a byl v souladu s funkčností jednoho každého písmene, nyní se do písma stále zřetelněji promítá stylizace, písmo se stává těžkopádnějším, u hlav a patek krátkých dříků (například u „i“, „m“ a „n“) se začínají objevovat nasazovací (respektive koncové) ozdobné tahy, řada písařů zcela mechanicky (tedy bez pochopení původní funkčnosti) obkresluje staré kurzívní ligatury, u některých dochází rovněž k druhotným dekompozicím apod.[156]

Jak jsem již na začátku uvedl, schází dosud syntetické zpracování latinského písma v X. století,[157] pro stanovení základních rysů této epochy je dodnes pou-

psané mezi lety 822–848. Převládá zde ještě otevřená varianta „a“, špičaté, doleva vybíhající dříky u písmen „m“, „n“ apod.

151 K tomu srov. Třeštík, D.: *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha 1997, s. 175.

152 Bischoff, B.: *Die südostdeutschen Schreibschulen 1*, s. 58nn. a Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 159.

153 Fenomén karolínské renesance je stále živě diskutovaným a nosným vědeckým konceptem pro nejen historické, ale i filologické vědy – viz nověji velmi inspirativní sborník *Karolingische Klöster. Wissenstransfer und kulturelle Innovation*. Hg. v. Becker, Julia – Licht, Tino – Weinfurter, Stefan. Berlin–München–Boston 2015 (Materiale Textkulturen 4).

154 Hessel, A.: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, s. 214.

155 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 160–161.

156 Limitujícím faktorem pro bezpečnou práci s materiálem X. století ale zůstává, jak o tom bude ještě níže řeč, poměrně malé množství datovaných rukopisů, které se z tohoto období zachovaly. I tato skutečnost tak do značné míry kopíruje relativní kulturní pokles pozorovatelný v tomto období v porovnání s předchozí karolínskou renesancí.

157 Jako příklad průkopnických monografií je možné v prvé řadě uvést studii Bischoffovy žákyně

žitelná (a velmi často používaná) studie Theodora Sickela o římském privilegiu Oty I.[158] Pro tuto epochu je charakteristické, že dříky „i“, „u“, „m“ a „n“ jsou konstantně silné po celé své délce a jsou přímé, koncový tah „m“ a „n“ vybíhá vpravo, postupně mizí otevřená varianta „a“, dřík minuskulního „a“ se napřimuje, velmi časté je „e“ caudatum, rozdělování slov ještě není pravidelné, hlavy dříků liter s horní dotažnicovou délkou mají zesílený nasazovací tah, který lze vyložit jako relikt kyjovitého zesilování dříků typického pro IX. století.[159]

Pokud jde o situaci v jednotlivých skriptoriích, přebírá v tomto období dominantní úlohu skriptorium svatohavelského kláštera. To slouží jako vzorové i v období kulturní obnovy ve druhé polovině X. století.[160] Vytvářejí se zde tři základní styly latinského písma: kaligrafické knižní písmo – užitkové písmo – tzv. školní styl. Oba poslední stojí pod ve svatohavelském kláštaře stále živým irským vlivem, který se projevuje mimo jiné používáním specifických ligatur s literou (nejčastěji „i“ a otevřené „a“) umisťovanou pod základní linku.[161] Tento školní styl se vyznačuje velmi drobným písmovým obrazem – jde vlastně o zmenšené kaligrafické textové písmo, dále se sem promítají některé rysy kurzívy, totiž mírné prodlužování dlouhého „s“ a „f“ pod základní linku a dále stejné prodlužování dříku litery „r“.[162] Nejčastěji je tohoto písma využíváno v glosách. Pod vlivem irských učitelů pronikají do latinského písma rovněž některé grécismy: například přídechy *spiritus asper* místo litery „h“, *spiritus lenis* u vokalických slovních začátků apod.[163]

Teprve ve druhé polovině X. století (po r. 955) dochází pozvolna k dalšímu kulturnímu vzepětí, které je podněcováno lotrinským reformním hnutím vycházejícím z kláštera Gorze.[164] V Bavorsku jsou obdobné snahy spojeny zejména

---

Natalie Daniel: *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek*. München 1973 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11) a dále studii Hartmuta Hoffmanna: *Bamberger Handschriften des 10. und des 11. Jahrhunderts*. Hannover 1995 (MGH Schriften 39). Speciální problematice s tímto obdobím spojené (s důležitými dopady na možnosti identifikace produktů jednotlivých skriptorií) se věnuje Autenrieth, Johanne: *Probleme der Lokalisierung und Datierung von spätkarolingischen Schriften (10. und 11. Jh.)*. Codicologica 4 (Litterae textuales), Leiden 1978, s. 67–74.

158 Sickel, Theodor: *Das Privilegium Otto I. für die römische Kirche vom Jahre 962*. Innsbruck 1883, s. 10–16.

159 Srov. Bretholz, B.: *Lateinische Paläographie*, s. 89–93.

160 Svatohavelský klášter si udržel v kritickém období X. století rovněž jisté schopnosti práce s řeckými texty; vedle něj lze tyto tendence pozorovat i v Dijonu, Gorze, Toulu, Reichenau, Kolíně a Lutychu – srov. Bischoff, B.: *Das griechische Element in der abendländischen Bildung des Mittelalters*. In: Mittelalterliche Studien *II*. Stuttgart 1967, s. 246–275, zejm. s. 268.

161 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 161.

162 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 163–164; srov. např. Chatelain, É.: *Paléographie des classiques latins II*, pl. CLVIIa.

163 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 165.

164 Není snad třeba příliš zdůrazňovat, že v kontextu gorzského reformního hnutí (zprostředkovaného ovšem Trevírem a Řeznem) vznikají v Čechách první benediktinská opatství – srov. u: Sommer,

s biskupstvím v *Řezně* (obzvláště za biskupa Wolfganga). Vcelku nepoškozen zůstal klášter sv. Havla, odkud byli vysíláni učitelé na různá místa (prokazatelně do Mohuče, Špýru a Salcburku), tím se šíří svatohavelský duktus, o němž byla řeč výše. Tento vliv zasáhl i skriptorium ve Freisingu, kde se střetl s vlivy italskými a lotrinskými. Koncem X. století dochází též k obnově kláštera v Tegernsee.[165] Na rozdíl od Bavorska nedošlo v Porýní a v dolním Německu k tak výraznému kulturnímu úpadku (viz například klášter Gandersheim).[166]

Naopak dosti poškozena byla oblast dnešní Francie; reformní hnutí zde vychází z kláštera Cluny (založen 910) a Fleury. Odtud (zejména z Cluny) sahají reformní snahy až do Říma a do kláštera Monte Cassino, v Německu pak tato reforma zasáhla klášter Hirsau.

Zatímco v první polovině IX. století vystupovala grafická produkce jednotlivých profilových karolínských skriptorií vcelku zřetelně, písařské školy si více méně zachovávaly svá lokální specifika, od poloviny IX. století dochází k vytvoření pevnějšího a v zásadě jednotného kánonu karolínské minuskuly, s vysokou mírou pravidelnosti ve skladbě abecedy (odstraňováním alternativních grafémů u jednoho a téhož písmene jdoucí ruku v ruce s redukcí ligatur), ortografie i používané interpunkce. Tento trend pokračuje i ve věku následujícím, kdy se od zhruba druhé půle X., ještě zřetelněji však od XI. století skriptoria podílejí spíše na vytváření jakýchsi „regionálních stylů“.[167] Souvisí to pochopitelně se vzrůstající komunikací jednotlivých duchovních komunit mezi sebou navzájem. Navzdory tomu lze i v této době podchytit činnost řady bezpečně lokalizovaných písařských škol.

V prvé řadě zmiňme skriptorium kláštera Corvey. Pozůstatky jeho knihovny se po sekularizaci, která zde proběhla v roce 1803, dostaly do Univerzitní knihovny v Marburgu, zčásti též do Arcibiskupského diecézního muzea v Paderbornu a Státního archivu v Münsteru. Výchozím rukopisem pro rekonstrukci zdejšího skriptoria je kodex obsahující *Annales Corbeienses*, jež byly vedeny v průběhu IX.–XI. století.[168] Po mezeře v nejisté první polovině X. století následuje bezpečně korvejský kopiář

P.: *První dvě století benediktinských klášterů v Čechách*, s. 75–100 a Sommer, P.: *Řezno a raně středověký Břevnov*, s. 25.

165 Tomuto prostředí je věnována monografická studie Eder, Christine Elisabeth: *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter im Spiegel der Tegernseer Handschriften*. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige 83, 1972, s. 6–155.

166 Literárně historické konotace těchto jevů výstižně hodnotí Brunhölzl, Franz: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II*. München 1992, s. 17nn.

167 Autenrieth, J.: *Probleme der Lokalisierung und Datierung*, s. 67–68.

168 LA Nordrhein-Westfalen, Abt. Westfalen, Cod. I 243; Hoffmann, H.: *Schreibschulen und Buchmalerei. Handschriften und Texte des 9.–11. Jahrhunderts*. Hannover 2012 (MGH Schriften 65), obr. 7–8. V souvislosti s raně středověkými Čechami není bez zajímavosti, že jeden opis korvejských análů měl přivést do Prahy třetí pražský biskup Thiddag (998–1017) – srov. Prinz, Joseph: *Die Annalen*. In: Die Corveyer Annalen. Textbearbeitung und Kommentar. Münster in Westfalen. 1982 (Abhandlungen

vzniknuvší krátce před rokem 950.[169] Tento kodex psaný různými neuměle píšícími písaři svědčí o úpadku kaligrafie v této době.[170] Kodex je ale důležitý z hlediska diachronických změn v karolínském minuskulním písmu, reprezentuje přechod od karolínského knižního písma IX. století do „otonské" fáze karolínské minuskuly typické pro pokročilé X. století: dostavuje se mírné zahrocování původně ryze oblých tahů včetně patek u posledních dříků liter „m" a „n". V souvislosti s českými zeměmi je třeba upozornit, že s největší pravděpodobností ve zdejším skriptoriu vznikl pražský kapitulní evangeliář,[171] který byl ovšem po celé X. století prokazatelně v corvejském prostředí glosován; nemohl se tudíž ještě tehdy nacházet v Praze.[172]

Většina rukopisů pocházejících z prostředí kláštera ve Fuldě byla rozptýlena, torza jsou dochována porůznu, zejména v Zemské knihovně v Kasselu, zlomky fuldské provenience se ve větším množství nacházejí v Hessenském státním archivu v Marburgu.[173] Pro zdejší knihovnu je častý výskyt zlomků, jež byly pravděpodobně do makulatury někdy takřka plánovaně zejména v období třicetileté války degradovány, velmi charakteristický.[174] Vedle skriptoria ve sv. Havlu je Fulda druhým nejkonzervativnějším prostředím uchovávajícím karolínskou tradici IX. století. Klíčovými pro poznání vývoje zdejší grafiky jsou dva kodexy *Annales Fuldenses*, které byly vedeny od 70. let IX. do 60. let XI. století.[175] Typickým rysem fuldského písma je jeho okrouhlost doprovázená zřídkavým výskytem jinde frekventovaných ligatur „st", „rt", u ligatur „ct" se zpravidla vyskytuje výrazný spojovací oblouček mezi oběma písmeny. Dokladem přežívajících archaismů je i možný výskyt otevřeného „a" ještě v první polovině X. století. Konzervativní výraz si fuldské skriptorium podrželo až do přelomu X./XI. století.[176]

---

zur Corveyer Geschichtsschreibung 9), s. 67 a Bláhová, M.: *Písemná kultura přemyslovských Čech*. In: Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. (edd.): Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, s. 509.

169 LA Nordrhein-Westfalen, Abt. Westfalen, Cod. VII 5201.

170 Hoffmann, H.: *Schreibschulen und Buchmalerei*, s. 3.

171 APH, Knihovna Pražské kapituly, sign. Cim. 2. Studiu této cimélie se dlouhodobě věnuje Engstová, Kateřina: *Osudy evangeliáře Cim. 2 a plenáře v pražské katedrále. Korunovační evangeliář českých králů?* In: Hrdina, Jan – Doležalová, Eva – Kahuda, Jan (edd.): Pater familias. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Ivana Hlaváčka. Praha 2002, s. 77–86. O tomto kodexu bude zmínka ještě níže, ve třetí kapitole.

172 Hoffmann, H.: *Schreibschulen und Buchmalerei*, s. 22–23. Využití glos k prokazování provenience textů se stává pro raný středověk velmi nosným metodickým konceptem – srov. publikaci zdařilé disertace Schiegg, Markus: *Frühmittelalterliche Glossen. Ein Beitrag zur Funktionalität und Kontextualität mittelalterlicher Schriftlichkeit*. Heidelberg 2014 (Germanische Bibliothek 52).

173 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum im ottonischen und frühsalischen Reich*. Stuttgart 1986 (MGH Schriften 30/I), s. 132.

174 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 132 s pozn. 2.

175 BAV Roma, Cod. Ottob. lat. 2531 a Hochschul- und LandesB Fulda, HS B1: Bischoff, B. – Ebersperger, B.: *Katalog I*, s. 279–280 č. 1331.

176 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 135.

Dochovaná produkce kláštera v Lorsch přešla částečně do vatikánské knihovny a částečně prostřednictvím kláštera v Eberbachu do Bodleian Library v Oxfordu.[177] Po období rozkvětu v IX. století nastal úpadek, z něhož se zdejší písařská škola vzpamatovala až ve druhé polovině X. století, kam se hlásí (konkrétně do let cca 978–993) v lorschkém skriptoriu vzniknuvší sakramentář.[178] Písmo tohoto skriptoria má tendenci k horizontalizaci modulu, celková morfologie vykazuje směs konzervativních (okrouhlých) prvků a počínajícího lámání, včetně náznaků střídání silných a vlasových tahů.

Vedle již několikrát zmiňovaného skriptoria *svatohavelského* a s ním spojeného skriptoria v Reichenau[179] je pro X. století velmi dobře zdokumentována produkce skriptoria kláštera Einsiedeln.[180] S grafickou produkcí skriptoria v Reichenau souvisí skriptorium v Echternachu. To na přelomu X. a XI. století a ve století XI. reprezentuje skupina známých liturgických knih: sakramentář z Echternachu,[181] evangeliář,[182] Bible[183] a lekcionář, tzv. zlatý evangeliář z Echternachu (*Liber aureus Epternacensis*),[184] jehož echternašská provenience není zcela bezpečná, a posléze evangelistář.[185]

Pro raně středověké Čechy má zřejmě jistý význam skriptorium v Hildesheimu,[186] které lze zachytit rovněž od přelomu X./XI. století. K jeho nejskvostnějším kodexům náleží bezpochyby dva iluminované evangeliáře: evangeliář biskupa

177 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 203. Novější pohled do lorschkého skriptoria nabízí Licht, Tino: *Beobachtungen zum Lorscher Skriptorium in karolingischer Zeit*. In: Becker, Julia – Licht, Tino – Weinfurter, Stefan (hg.): Karolingische Klöster. Wissenstransfer und kulturelle Innovation, s. 145–162.

178 BAV Roma, Cod. Palat. lat. 495; Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 203–206 a 218–219. Vyobrazení u: Ehrle, Franciscus – Liebaert, Paulus: *Specimina codicum latinorum Vaticanorum*. Berolini-Lipsiae 1927², Tab. 33.

179 Nejpodrobněji se produkci obou skriptorií v X. století věnoval Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 303–355 (Reichenau) a s. 366–401 (sv. Havel) s doplňky v: Hoffmann, H.: *Schreibschulen des 10. und des 11. Jahrhunderts im Südwesten des Deutschen Reichs*. Hannover 2004 (MGH Schriften 53/I), s. 208–219 (Reichenau) a s. 252–263 (sv. Havel).

180 Hoffmann, H.: *Schreibschulen des 10. und des 11. Jahrhunderts*, s. 43–153.

181 Uni- und LandesB Darmstadt, HS 1946 – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. IV, tab. 6 (psáno kolem r. 1000).

182 LandesHA Koblenz, HS A VII I Nr. 176 – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. IV, tab. 7, 8 (psáno před rokem 1017).

183 Universitäts- und Forschungsbibliothek Gotha, HS I 1 – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. V, tab. 1, 2 (psáno rukou písaře Ruotperta mezi lety 1051–1081).

184 Universitäts- und Forschungsbibliothek Gotha, HS I 19 – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. IX, tab. 7, 8, 9 a 10 (psáno v Echternachu nebo Trevíru mezi lety 983–991).

185 StadtB Bremen, HS b 21 – Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. X, tab. 1, 2 (psáno mezi lety 1002–1007).

186 Spunar, P.: *Paleografické poznámky k wolfenbüttelskému rukopisu Gumpoldovy legendy*. LF 79, 1956, s. 39–46, zejm. s. 44 a dále Zachová, Jana: *Legendy Wolfenbüttelského rukopisu*. Praha 2010, s. 11 a s. 17–18. V uměnovědné literatuře se možná česká provenience tzv. wolfenbüttelského rukopisu stále

Bernwarda (993–1022)[187] – za tohoto biskupa vznikl ještě rukopis Bible[188] a tzv. Guntpaldův evangeliář nazvaný podle písaře.[189] S produkcí Bernwardova skriptoria souvisí sakramentář psaný rovněž Guntpaldovou rukou.[190]

2.8 Středovýchodní Evropa na cestě k regionálnímu stylu karolínské minuskuly

Přes jistý vliv saského prostředí na latinskou knižní kulturu v Čechách přelomu X. a XI. století[191] si rozhodující roli podržela intelektuální střediska bavorská. Zde je třeba zmínit tradičně silně zastoupený Salcburk a jeho písařskou tradici dobře dokumentovanou tzv. tradičními knihami: pro pozdní X. století jde o druhý tradiční kodex,[192] tradiční knihu z počátku XI. století[193] a zlomky třetí tradiční knihy.[194] Rozhodující postavení má pochopitelně Řezno, konkrétně skriptorium opatství (a biskupství) u sv. Jimrama.

Výchozí pramenná základna pro poznání zdejšího prostředí je vcelku příznivá, i když dodnes ne zcela uspokojivě zpracovaná: po sekularizaci opatství počátkem XIX. století přešla více než tisícovka rukopisů svatojimramského původu do Bavorské státní knihovny v Mnichově.[195] Vzhledem k často zde vzpomínaným misijním aktivitám zdejšího opatství/biskupství hlouběji do Podunají (a rovněž i do Čech) lze důvodně předpokládat, že řadu rozptýlených, původně řezenských

---

objevuje – viz *Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300*, s. 200–201, katalogové č. V. 7 (zpracovala Irmgard Siede, která prosazuje provenienci: „Čechy/jihovýchodní Německo, před 1006“).

187 Dommuseum Hildesheim, HS Nr. 18; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. XIX, tab. 7 (psáno mezi lety 996–1022). Éra tohoto biskupa je důkladně zdokumentována v příkladném katalogu Brandt, Michael–Eggebrecht, Arne (hg.): *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Katalog der Ausstellung Hildesheim 1993 I–II*. Hildesheim 1993.

188 Dommuseum Hildesheim, HS Nr. 61; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. XX, tab. 1 (psáno mezi lety 996–1022).

189 Dommuseum Hildesheim, HS Nr. 33; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. XIX, tab. 9 (psáno r. 1011).

190 Dommuseum Hildesheim, HS Nr. 19; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. II, Lief. XIX, tab. 10 (psáno r. 1014).

191 Graus, František: *Böhmen zwischen Bayern und Sachsen. Zur böhmischen Kirchengeschichte des 10*. Jahrhunderts. Historica XVII. Praha 1969, s. 5–42 a v politických souvislostech mocenských vztahů Říše ke středovýchodoevropskému prostoru Hilsch, Peter: *Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 28, 1972, s. 1–41.

192 ÖStA, Abt. HHStA, HS 339; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. VII, tab. 10 (psáno částečně mezi lety 963–976 a částečně po r. 976).

193 StiftsA der Erzabtei St. Peter in Salzburg, sign. CCCVIII.6; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. VIII, tab. 2 (psáno mezi lety 1004–1014).

194 ÖNB Wien, Cod. Lat. 12.696; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. VIII, tab. 1 (psáno mezi lety 991–1023).

195 Dnes: BSB München, Clm 14.000–15.028.

kodexů budeme nacházet i na těchto územích, a to jak v podobě rukopisných celků, tak i ve formě pergamenové makulatury. Svým způsobem výlučné postavení Řezna je příčinou toho, že duktus zdejšího skriptoria se stal po určitou dobu jakýmsi „kanonickým duktem" pro celou středovýchodoevropskou kaligrafii.

Rovněž z tohoto prostředí známe z druhé půle X. a raného XI. století tradiční knihy, které jsou bezpečným východiskem pro identifikaci a rekonstrukci svatojimramské grafické provenience. Již v první tradiční knize obsahující memoriální záznamy o donacích za opata Ramwolda (975–1000)[196] lze identifikovat prvky, které budou charakteristické pro řezenské písmo i v XI. století: výrazné, k dolní dotažnici vedené smyčky písmene „g", mírně stočené dříky liter „m" a „n" s patkami na konci, táž patka se vyskytuje i u „q", typická je přítomnost kulatého (unciálního) „d", což zvýrazňuje celkovou okrouhlost a horizontální charakter tohoto písma.[197] Do svatojimramského prostředí se zřetelně hlásí i troparium z let 1024–1027.[198] Prokazatelně řezenskou provenienci má rovněž sborník spisů probošta Arnolda z Vohburgu, který vznikl po roce 1037.[199]

Již bylo zmíněno, že na konci X. století dochází k obnovení aktivity mnišské komunity v Tegernsee. K vrcholnému rozkvětu zdejší opatství dospělo ale až za opata Ellingera ve 30. letech XI. století. Téměř současně se zde objevuje nový, pro další vývoj určující grafický styl, který sem přinesl kaligraf Otloh.[200] Díky jeho působení v Řezně bylo Otlohovo písmo (včetně písma jeho žáků) identifikováno i u sv. Jimrama. Tato forma karolínské minuskuly se následně stává zcela klíčovou pro šíření tohoto duktu dále na východ.[201]

196 BayHStA München, Regensburg–St. Emmeram, Cod. 5 ½; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. II, tab. 7 (psáno mezi lety 975–1001).

197 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 277.

198 BSB München, Clm 14.322; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. III, tab. 5 (psáno mezi lety 1024–1027).

199 BSB München, Clm 14.870; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. III, tab. 6.

200 Schauwecker, Helga Elisabeth: *Otloh v. St. Emmeram. Ein Beitrag zur Bildungs- und Frömmigkeitsgeschichte des 11. Jahrhunderts*. Studien zur Geschichte des Benediktinerordens 74, 1963, s. 3–240; v souvislosti s českým prostředím zatím naposledy: Spunar, P.: *Počátky knižní kultury v Čechách*. In: A. Merhautová – P. Spunar, Kodex vyšehradský. Korunovační evangelistář prvního českého krále. Praha 2006, s. 68.

201 Otloha a jeho žáky musíme též vidět v obecnější rovině, a to jako zprostředkovatele při budování kontaktů mezi Bavorskem a Čechami v první půli XI. století – nověji na to upozorňuje Kalhous, D.: *Svatováclavská úcta v říši před r. 1200. Poznámky k nejstaršímu rukopisnému dochování Crescente fide (BAV.)*. Studia historica Brunensia 60, 2013, s. 14 a zejm. s. 17. Přímý důkaz, že tyto kontakty souvisely i s šířením písemné kultury, podává Otloh sám ve své autobiografii – viz Psík, Richard – Pumprová, Anna: *Otloh od sv. Jimrama: O pokušení jednoho mnicha. Liber de temptatione cuiusdam monachi*. Ostrava 2017, s. 136.

Otlohova ruka je nejlépe dokumentována na řezenském opisu překladu spisů Ps.-Dionýsia Areopagity.[202] Během 50. a 60. let XI. století k vytvoření již zmíněného regionálního stylu (tj. grafického stylu závazného prokazatelně pro více středisek téhož regionu),[203] který byl, jak dále ještě uvidíme, vzorovým i pro kulturně na bavorské kláštery navázaná česká benediktinská opatství v čele s Břevnovem, která stojí na počátku aktivní latinské písařské tvorby v Čechách; o Břevnovu bude podrobněji pojednáno ve čtvrté kapitole.

V souvislosti s počátky benediktinských komunit v Čechách nelze ještě nezmínit benediktinské opatství v Niederaltaichu. Předpokládá se, že písmo tohoto prostředí by mohlo být závislé na skriptoriu v Tegernsee, což souvisí s dočasným pobytem již zmíněného Ellingera v Niederaltaichu.[204] O inovativní přístup k celé problematice se pokusil Hartmut Hoffmann, když do svých úvah přibral listinné písmo tohoto prostředí.[205] Ani tento pokus ovšem zatím nevedl k bezpečnému zachycení grafické podoby zdejšího skriptoria, a tak zdejší opatství zůstává jistou paleografickou záhadou.

2.9 Nástin vývoje latinského písma v českých zemích do konce XII. století

Jak pro celé XI., tím spíše pro století XII. platí, že stávající poznání vývoje pozdní karolínské minuskuly a procesu gotizace v těchto dvou staletích je značně omezeno narůstajícím a doposud paleograficky ne zcela uspokojivě zpracovaným množstvím dochovaného rukopisného materiálu. Současně (a byla o tom zmínka již výše) nesmíme zapomínat, že se v této době do určité míry stírají rozdíly mezi vnějšími znaky produktů jednotlivých skriptorií na úkor prosazování regionálních stylů (např. pro středovýchodní Evropu XI. století šlo o styl Otlohův). To samozřejmě neznamená, že bychom měli rezignovat na snahu rekonstruovat produkci konkrétních v těchto staletích působících skriptorií. Zna-

202 BSB München, Clm 14.137; Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, Ser. I, Lief. III, tab. 7 (psáno rukou kaligrafa Otloha buď mezi lety 1052–1062, nebo po r. 1066); k dalším identifikovaným Otlohovým autografům náleží: BSB München, Clm 14.490, Clm 14.756 (fol. 62^{r}–160^{r}), Clm 14.673 (fol. 39^{r}–46^{v}), Clm 18.611 (fol. 1^{r}–109^{v}, psáno v Tegernsee) a konečně Clm 18.937 (fol. 230^{r}–297^{v}, psáno v Tegernsee).

203 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 162–163; Bischoff označuje tento typ psaní jako „der schrägovale Stil"; ten dosáhl kolem poloviny XI. století svého vrcholu právě v jihoněmecké oblasti a doprovází nejhonosnější produkty tzv. bavorské malířské školy; srov. dále Autenrieth, J.: *Probleme der Lokalisierung und Datierung*, s. 68.

204 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 441.

205 Hoffmann, H.: *Buchkunst und Königtum*, s. 442–443.

mená to, že končí doba jasných, tak říkajíc na první pohled rozpoznatelných písařských škol.

Významnou inovací, která promluvila do vývoje latinského písma (nejen ve střední či středovýchodní Evropě) XII. století bylo šíření nových řádů, konkrétně zejména cisterciáků a premonstrátů. Výraznější posílení latinské písemné kultury v Čechách bylo dokonce dáváno do souvislosti až teprve s příchodem těchto řádů do Čech, k němuž dochází v polovině XII. století.[206] Je to dáno snad i tím, že jediná dosavadní skriptoristická syntéza věnovaná českému raně středověkému materiálu pojednávala o období olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150)[207] a tato práce dlouho nenašla svého pokračovatele. Přestože se pokouším posunout hranice prokazatelných počátků latinské písemné kultury více do minulosti, představuje Zdíkova doba neoddiskutovatelný mezník ve vývoji písemné kultury jak v Čechách, tak i na Moravě – a to v oblasti knižní i listinné.[208]

Zdíkův episkopát[209] vlastně symbolicky uzavírá dobu benediktinské dominance, jejichž monastické školství poznenáhla ustupuje progresívním katedrálám a jejich kapitulním školám.[210] Podstatné je i to, že církevní emancipace nezůstává v této době bez pozitivní odezvy mezi světskými elitami; u nich musíme předpokládat nejen její pouhou pasívní akceptaci, ale již i zřetelnou aktivní participaci na těchto progresívních trendech inspirovaných krajinami na západ a jih od našich hranic.[211]

Nastíněný historický rámec vytváří základní souřadnice závažných vývojových změn, k nimž dochází v latinském písmu XII. století. Z čistě paleografického hlediska je karolínská minuskula tehdy již za svým zenitem, začínají se projevovat rysy, které ohlašují nástup nového stylu spojeného s gotickou estetikou. Pozdní fázi karolínské minuskuly asi nejlépe dokumentuje produkce **olomouckého**

206 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 281.

207 Flodr, Miroslav: *Skriptorium olomoucké. K počátkům písařské tvorby v českých zemích*. Praha 1960.

208 Stačí zde snad upozornit na novější přehledné shrnutí, které publikovala Bláhová, M.: *Písemná kultura přemyslovských Čech*. In: Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. (edd.): Přemyslovci. Budování českého státu, s. 508–529; zde je na s. 515 dobře poukázáno na fakt, že právě XII. století představuje obzvláště pro úřední materiál významný předěl spočívající v postupném nahrazování pamětních zápisů fundačními či donačními listinami.

209 O jeho syntetizující zhodnocení se pokusila výstava doprovázená katalogem: Hrbáčová, Jana (red.): Jindřich Zdík (1126–1150). Olomoucký biskup uprostřed Evropy. Katalog výstavy. Olomouc 2009. Pro relevantní zhodnocení pražských biskupů XII. století je možné sáhnout k: Hilsch, P.: *Die Bischöfe von Prag in der frühen Stauferzeit. Ihre Stellung zwischen Reichs- und Landesgewalt von Daniel I. (1148–1167) bis Heinrich (1182–1197)*. München 1969 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 22).

210 Pro české prostředí má stále platnost [Spunar, P.:] *Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách*, s. 23, 26–27.

211 Nověji se nad tímto tématem zamyslel Antonín, Robert: *Mentální horizonty českých světských a církevních elit druhé poloviny 12. a počátku 13. století*. Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 7, 2014, s. 35–47.

kapitulního skriptoria Jindřicha Zdíka (působícího s největší pravděpodobností nejprve u kostela sv. Petra, posléze u sv. Václava v Olomouci), jehož činnost můžeme sledovat zhruba po dvě písařské generace v průběhu 30.–40. let XII. století.[212] Zachycení prokazatelných stop tohoto prostředí umožnila souhra dvou šťastných okolností: jednak je to existence relativně kompaktně dochované raně středověké olomoucké kapitulní knihovny vybavené rukopisy pocházejícími z tohoto skriptoria[213] a dále pak existence originálů dochované diplomatické produkce (písemností vyhotovených pro vnitřní potřebu olomouckého biskupského kostela),[214] jež byly vyhotoveny rovněž silami olomouckého skriptoria. U obou skupin písemností (kodexů i listin) je olomoucká provenience zcela jasná.

Důkladná analýza podílu práce jednotlivých rukou na olomouckých rukopisech a listinách přinesla zajímavé výsledky: ani v případě olomouckého skriptoria nešlo o profesionální kaligrafickou produkci, valná většina kodexů mají charakter překotně tvořených děl, jejich písaři (s největší pravděpodobností olomoučtí klerici a kanovníci) se vedle této práce věnují i svým každodenním povinnostem u olomouckého kostela. I když mezi jejich grafickými projevy nelze v zásadě nalézt výraznější rysy příbuznosti,[215] jde přesto o skupinu osob pracujících na jednom místě podle určitých pravidel (dělba práce mezi písaři; funkční vztahy typu: hlavní písař – pomocný písař, opisovač předlohy – korektor apod.). Lze tudíž jednoznačně mluvit o skriptoriu, jehož produktivita vysoce převyšovala dobové a místní standardy. Co se týče charakteru olomouckého písma této doby, můžeme podle Flodra uvažovat o jistých vazbách na soudobá jihoněmecká a rakouská skriptoria,[216] což naznačuje, že jistá „pupeční šňůra“ mezi jihoněmeckými duchovními středisky a raně středověkými duchovními institucemi v českých zemích zůstala i ve XII. století nepřerušena. Za důležitý rys bavorského regionu se považuje vidlicovité zakončování hlavic dříků („Gabelung der Shäfte“), který se šíří od první poloviny XII. století ze Salcburku dále napříč ba-

212 Celkem byla zachycena práce tří desítek písařských rukou, z nich ovšem jen šest můžeme považovat za základní, u ostatních jde o příležitostné písaře – Flodr, M.: *Skriptorium olomoucké*, s. 158–159.

213 Absentující moderní soupis olomouckých kapitulních rukopisů stále nahrazuje inventární přehled: Bistřický, Jan – Boháček, Miroslav – Čáda, František: *Seznam rukopisů metropolitní kapituly v Olomouci*. In: Státní archiv v Opavě. Průvodce po archivních fondech, sv. 3, pobočka v Olomouci. Praha 1961, s. 101–177.

214 *CDB I*, s. 116–123 č. 115 a *CDB I*, s. 124–125 č. 116; obě nedatované listiny vydal Jindřich Zdík nejspíš na přelomu let 1141/1142 – srov. Bistřický, J.: *Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz*. Archiv für Diplomatik Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 26, 1980, s. 144–163.

215 Shrnuto u: Flodr, M.: *Skriptorium olomoucké*, s. 159; pouze dvojice písařů (Flodrem označených jako ruce „II“ a „IV“ a vystupujících ihned na počátku existence skriptoria) vykazuje afinitu – Flodr, M.: *Ibid*., s. 103.

216 Flodr, M.: *Ibid*., s. 105–106.

vorskými školami.[217] S ním se setkáme v olomouckém skriptoriu velmi často.[218] Vazby na jižní či jihozápadní regiony od českých hranic podporují rovněž argumenty textologické: snad nejznámějším dílem opsaným ve Zdíkově skriptoriu byly *Epistole* Bernarda z Clairvaux, jejichž olomoucký opis měl za vzor nejspíš některý z exemplářů bavorské či rakouské provenience.[219] Naopak vzory pro diplomatickou minuskulu Zdíkových listin bychom museli hledat spíše v Mohuči, v kancelářském písmu zdejších arcibiskupů.[220]

Zásadní změnu přináší druhá polovina XII. století. Olomoucká kapitulní písařská škola pravděpodobně nepřežila (alespoň ve své podobě před rokem 1150) smrt svého tvůrce, iniciativu nositelů progresívních tendencí jednoznačně přebírají nově zakládané kláštery cisterciáků a premonstrátů, které si po celou dobu své existence udržely intenzívní kontakty se svými zahraničními mateřskými domy. Zřejmě nejvýznamnější pozici (alespoň soudě dle dochovaných pramenů) zde zaujala fundace langheimských cisterciáků uskutečněná v západočeských **Plasích**.[221] Klášter zde byl založen nejspíše již roku 1144, „grafickou aktivitu" u tohoto střediska pozorujeme ovšem až od poloviny 70. let XII. století. Jeden rys mají ovšem Plasy společný s výše probranou Olomoucí, totiž paralelní pěstování knižní a listinné produkce. To pochopitelně usnadňuje provenienční fixaci textů psaných ve zdejším skriptoriu. Jeho činnost můžeme pozorovat po dobu dvou písařských generací, jejichž střídání nastalo zhruba na přelomu XII./XIII. století. Zatímco v první generaci vystupují ruce, které se v dochovaném materiálu neopakují,[222] generaci druhou charakterizuje výskyt výrazných zejména notářských individualit v čele s rukou „Otakarus 3", jež byla ztotožněna s notářem a posléze kancléřem Rapotou.[223] Všechny plaské ruce charakterizuje zřetelný průnik gotických prvků: celková vertikalizace písma, vyšší kontrastnost psaní (tj. zdůrazňování rozdílů mezi tučnějšími a vlasovými tahy), opatřování dříků nahoře i dole

217 Bretholz, B.: *Lateinische Paläographie*, s. 94; tento způsob zdobení hlavic dříků považuje za rys začínající gotizace Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 173.

218 Friedrich, Gustav: *Památky umění písařského v Čechách i na Moravě*, seš. 1. Praha 1904, tab. 3 s ukázkou opisu „Řádu svěcení kněží olomoucké diecéze" v kodexu: ZA Opava, pracoviště Olomouc, sign. CO 202, fol. 226r (*CDB I*, s. 168–169 č. 163).

219 Jde o kodex: ZA Opava, pracoviště Olomouc, sign. CO 98 I – Flodr, M.: *Ibid.*, s. 129 a s. 260–264.

220 Havel, Dalibor: *Rukopisy a listiny z doby episkopátu olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka*. In: Hrbáčová, J. (red.): Jindřich Zdík (1126–1150). Olomoucký biskup uprostřed Evropy. Katalog výstavy, s. 81 a katalogové č. 51–52 na s. 104–107, kde i starší literatura.

221 Vlček, Pavel – Sommer, Petr – Foltýn, Dušan: *Encyklopedie českých klášterů*. Praha 1998, s. 417–425 (heslo „Plasy").

222 Jako příklad uvádím listinu českého knížete Bedřicha a jeho strýce Václava pro plaský klášter z roku 1184 (*CDB I*, s. 273–274 č. 304): Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, III. Reihe, XV. Lief., tab. 5 (zpracoval H. Zatschek).

223 Spurný, František: *Skriptorium plasské*. Brno 1950 (netištěná disertační práce), passim.

patkami, tendence k lámání doposud okrouhlých tahů atd.[224] Plaská písařská škola tak reprezentuje jedno z prvních středisek v Čechách, které pracovalo pod vlivem nového, gotického stylu, který otevírá v dějinách latinského písma další epochu stojící již mimo rámec této práce.

224 Bischoff, B.: *Paläographie*, s. 173. Jako ukázka knižní varianty plaského písma ze závěru XII. století může posloužit Chroust, A.: *Monumenta palaeographica*, III. Reihe, XV. Lief., tab. 6c (zpracoval H. Zatschek), kde je reprodukováno fol. 43^{v} rukopisu uloženého dnes v NK ČR, sign. I.E.11 (*Lectionarium*).

3 POČÁTKY LATINSKÉ PÍSEMNÉ KULTURY V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

3.1 Materiálové a metodické předpoklady: pergamenová makulatura

Soustavné sbírání, identifikace a popis latinským písmem psaných textů, které se zachovaly ve formě různě obsáhlých a v nejrůznější materiálové kvalitě dochovaných fragmentů, zůstává u nás stále tématem opomíjeným. Fakt, že dosud neexistuje evidence popsaných a přesnou obrazovou dokumentací doprovázených rukopisných zlomků, je příčinou toho, že nezřídka není možné vyslovovat o jednotlivých zlomcích bezpečnější závěry, takže tyto zlomky i nadále zatím zůstávají izolovanými jednotlivinami. Interpretace takovýchto jednotlivin je pak odkázána na konfrontaci vnějších znaků daného pramene jen s obecným vývojem písma, která umožňuje obvykle pouze hrubé časové zařazení, většinou však nepřináší hlubší poznatky o provenienci.

Protože stojíme v této oblasti svým způsobem na samém počátku, je třeba v prvé řadě definovat pojem *zlomek*, aby bylo zřetelné, jaký typ materiálu zde bude předmětem mého zájmu, a dále stanovit základní aspekty sledované při popisu tohoto typu pramenů.

3.1.1 Definice zlomku

Zlomkem zde rozumím takový písemný pramen, který má charakter *makulatury*, to znamená, že je následně sekundárně použit k jiným účelům nežli k těm, pro které byl původně zhotoven. Přesto je z formálního hlediska dochován jako originál.[225] V tomto smyslu tedy za zlomek nepovažuji každý v původním rozsahu

225 Tento aspekt formy dochování dobře reflektuje Blänsdorf, Jürgen: *Fragment Gattungen und*